

ΕΑΕ Εταιρεία Ανδρών Επιστημόνων

Κεραμέως παῖδες

Αντίδωρο στον Καθηγητή
Μιχάλη Τιβέριο
από τους μαθητές του

Επιμέλεια
Ευρυδίκη Κεφαλίδου
Δέσποινα Τσιαφάκη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

Επιμέλεια

Ευρυδίκη Κεφαλίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

Κεραμέως παῖδες

Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο
από τους μαθητές του

Χορηγός έκδοσης: ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ
Δημητρίου & Λιλίκας Μωραΐτη, Άνδρου

Εταιρεία Ανδρίων Επιστημόνων

Θεσσαλονίκη 2012

Κεραμέως παίδες:

Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του

Επιστημονική επιμέλεια: Ευρυδίκη Κεφαλίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

Kerameos Paides:

Studies Offered to Professor Michalis Tiverios by his Students

Edited by Eurydice Kefalidou & Despoina Tsiafaki, Thessaloniki 2012

1. Αρχαία κεραμική 2. Εικονογραφία 3. Αγγειογραφία
4. Τοπική κεραμική Μακεδονίας 5. Εμπορικοί αμφορείς

1. Greek Pottery 2. Iconography 3. Vase-painting
4. Local pottery of Macedonia 5. Trade-amphorae

Τυπογραφική Επιμέλεια – Διορθώσεις:

Ευρυδίκη Κεφαλίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

Εικόνα εξωφύλλου: Λεπτομέρεια από ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδή

λήκυθο. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 30877

© Υπουργείο Πολιτισμού & Τουρισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων

ISBN 978-960-89087-2-7

© Εταιρεία Ανδρικών Επιστημόνων

Διεύθυνση: Βαρβάκη 20, 11474 Αθήνα

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή / Production

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ZHTH
www.ziti.gr

οἷον τοὺς τῶν κεραμέων παῖδας·
ὥς πολὺν χρόνον διακονοῦντες θεωροῦσι
πρὶν ἄπτεσθαι τοῦ κεραμεύειν

Πλάτων, Πολιτεία 467a

Ζούμε σε εποχή που σπανίζουν οι ανθρώπινες αξίες.

Ζούμε σε εποχή που κυρίαρχο στοιχείο για τον άνθρωπο είναι η γρήγορη ανέλιξη, χρησιμοποιώντας πολλές φορές αήθη μέσα.

Ζούμε σε μια εποχή που η παιδεία μας κυριαρχείται από διαπλοκή και που οι κινήσεις και οι πράξεις των ιθυνόντων διέπονται από προσωπικά συμφέροντα, παραβλέποντας τις πανεπιστημιακές αξίες και τοποθετώντας σε δεύτερη επιλογή την προσφορά τους προς την παιδεία.

Ζούμε σε μια εποχή που οι πνευματικοί μας άνθρωποι δεν μοχθούν για τη μετάδοση της γνώσης.

Ζούμε σε μια εποχή που οι επιλογές διοικούντων και διδασκόντων στα πανεπιστημιακά μας ιδρύματα νοθεύονται από εξωπανεπιστημιακά κίνητρα και γραμμές.

Μέσα σ' αυτόν τον ορυμαγδό κινήσεων, θέσεων, γραμμών, σκέψεων και αποφάσεων ευτυχώς υπάρχουν ακόμα φωτεινά πνεύματα, που προσφέρουν και μεταλαμπαδεύουν ιδέες και γνώσεις και αντισταθμίζουν τη φυγοπονία, τη διαπλοκή και την έλλειψη γνώσης.

Μέσα σ' αυτούς ασφαλώς ο Μιχάλης Τιβέριος έχει πρωτεύουσα θέση. Η σεμνότητα του Μιχάλη είναι δίδαγμα οικογενειακής παιδείας. Το συνεσταλμένο παιδί των μαθητικών και γυμνασιακών χρόνων στην Άνδρο, με αποκλειστικά προσωπική προσπάθεια και μόχθο, έφτασε στα ύπατα πανεπιστημιακά, και όχι μόνο, αξιώματα. Η προσφορά του στην παιδεία είναι δεδομένη, η αγάπη του προς τους φοιτητές του (τα παιδιά του), με τον δικό του τρόπο φυσικά, είναι αναμφισβήτητη.

Αυτό εξάλλου προκύπτει με τούτο το βιβλίο που έχουμε στα χέρια μας, στο οποίο συνοψίζεται η αγάπη τριάντα δύο παλαιότερων και νεότερων φοιτητών του, ως αντίδωρο της αγάπης και της φροντίδας που εισέπραξαν από τον δάσκαλό τους.

Η γνωριμία μου με τον Μιχάλη έχει ρίζες πολύ βαθιές στον χρόνο. Μας φιλοξένησαν τα ίδια μαθητικά θρανία στην Άνδρο, παίξαμε σαν παιδιά στις ίδιες γειτονιές, μάθαμε από γονείς και σχολείο τις αξίες ζωής που μας συνοδεύουν μέχρι σήμερα.

Ο κάθε τόπος, η κάθε πατρίδα πρέπει να τιμά τα παιδιά της, που ανεβαίνουν τα σκαλιά της κοινωνικής και πνευματικής καταξίωσης. Αυτό ανέλαβε να το κάνει η Εταιρεία Ανδρίων Επιστημόνων με τον ανά χείρας τόμο. Θέλουμε να περάσουμε το μήνυμα της ακάματης προσπάθειας ενός μέλους μας, του αρχαιολόγου Μιχάλη Τιβέριου, που εκλεγόμενος το 1987 τακτικός καθηγητής στην έδρα της Κλασικής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αναγορεύεται το 2011 τακτικό μέλος στην έδρα της «Αρχαιολογίας (Κεραμική)» στην Τάξη των Γραμμάτων και Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών.

Η Εταιρεία Ανδρίων Επιστημόνων, που από το 1987 δραστηριοποιείται σε θέματα επιστημονικού, κοινωνικού και μορφωτικού ενδιαφέροντος, τιμά τον επιστήμονα Μιχάλη Τιβέριο προσφέροντας τον τόμο αυτό στο ευρύτερο κοινό αλλά και στη γενέτειρά του, την Άνδρο, στην οικογένειά του και στο σχολείο που έμαθε τα πρώτα του γράμματα.

Όλοι υπερηφανευόμαστε για τον Μιχάλη, για το άξιο παιδί που ζήσαμε, με την τόσο πλούσια ακαδημαϊκή πορεία.

Για την Εταιρεία Ανδρίων Επιστημόνων

Ο Πρόεδρος

Λεωνίδας Δ. Γονέος

Περιεχόμενα

Contents

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

<i>Δέσποινα Τσιαφάκη – Ευρυδίκη Κεφαλίδου</i>	12
---	----

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	16
--	----

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ	18
-------------------------------------	----

ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΑΖΙ ΜΑΣ ΚΑΙ ΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ ΜΑΖΙ ΤΟΥ

<i>Ευρυδίκη Κεφαλίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη</i>	25
---	----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ	36
--------------------------------------	----

I. ΑΤΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΑ ΑΓΓΕΙΑ

Ομηρικά παραλειπόμενα: η αναχώρηση του Ιπποδάμαντος και του Ευρυλόχου <i>Σταμάτης Α. Φριτζίλας</i>	39	Homeric Paralipomena: The Departure of Hippodamas and Eurylochos <i>Stamatis A. Fritzilas</i>	47
--	----	---	----

Ψαράδες: οι παῖδες και η θάλασσα <i>Βικτώρια Σαμπετάι</i>	49	Fishermen: The Ephebes and the Sea <i>Victoria Sabetai</i>	60
--	----	---	----

Παραλλαγές σε ένα θέμα: Ηρακλής και Νηρέυς σε αττικό μελανόμορφο αμφορέα από την Οισύμη <i>Ελένη Μανακίδου</i>	61	Variations on a Theme: Herakles and Nereus on an Attic Black-figured Amphora from Oisymi <i>Eleni Manakidou</i>	68
---	----	--	----

Ηρακλής και χθόνιος Ποσειδώνας: δύο αλάβαστρα του Ζωγράφου του Διόσφου <i>Αγγελική Κοκκίνου</i>	69	Herakles and Chthonic Poseidon: Two Alabastra of the Diosphos Painter <i>Aggeliki Kokkinou</i>	76
---	----	--	----

Αττικές μελανόμορφες λήκυθοι από το νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας <i>Γεωργία Πλιάκου</i>	77	Attic Black-figured Lekythoi from the Cemetery of Ancient Lefkas <i>Georgia Pliakou</i>	84
---	----	---	----

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΑ ΑΓΓΕΙΑ

Μυροδοχεία σε λατρευτικές σκηνές του 5ου αι. π.Χ. <i>Παναγιώτα Μπαντίνου</i>	85	Perfume Vases in Representations of Worship of the 5th c. BC <i>Panayota Badinou</i>	91
--	----	--	----

Επίσκεψη σε οίκο ανοχής σε μια κύλικα του Ζωγράφου του Ευαίωνα <i>Ειρήνη Τσακνή</i> 93	Visiting a Brothel in a Cup by the Euaion Painter <i>Eirene Tsakni</i> 100
Φλυήθεν; Σκέψεις για μια αττική ερυθρόμορφη υδρία από την αρχαία Φλύα <i>Γιώργος Γ. Καββαδίας</i> 101	From Phlya? Some Thoughts on an Attic Red-figured Hydria from Ancient Phlya <i>George G. Kavvadias</i> 108
Η Εύκλεια και η Ευνομία σε ένα θραύσμα αρυβαλλοειδούς ληκύθου από τον κύκλο του Ζωγράφου του Μειδία <i>Χριστίνα Αβρονιδάκη</i> 109	Eukleia and Eunomia on a Fragment of a Squat Lekythos from the Circle of the Meidias Painter <i>Christina Avronidaki</i> 116
Ερυθρόμορφος χους με διονυσιακή σκηνή από την Αργυρούπολη <i>Αθηνά Χατζηδημητρίου</i> 117	Red-figured Chous with a Dionysian Scene from Argyroupoli, Athens <i>Athena Chatzidimitriou</i> 125
Σκέψεις και παρατηρήσεις γύρω από την οργάνωση του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Ίενας <i>Κλεοπάτρα Καθάρειου</i> 127	Thoughts and Remarks on the Organization of the Jena Painter's Workshop <i>Kleopatra Kathariou</i> 134
Εικονογραφικές παρατηρήσεις σε έναν ερυθρόμορφο κρατήρα από την Όλυνθο: θεατρικές επιδράσεις <i>Αμαλία Αβραμίδου</i> 135	Iconographic Observations on a Red-figured Krater from Olynthos: Theatrical Influences <i>Amalia Avramidou</i> 142
Ερυθρόμορφη πελίκη με σκηνή μάχης από την Πέλλα <i>Νικόλαος Ακαμάτης</i> 143	Red-figured Pelike with a Battle Scene from Pella <i>Nikolaos Akamatis</i> 150
II. ΙΩΝΙΚΗ, ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ, ΒΟΙΩΤΙΚΗ, 'ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ' ΚΑΙ ΚΑΤΩΤΑΛΙΩΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ	
Μια καρποδόχη Ανατολικής Ελλάδας στο Καραμπουνάκι <i>Δέσποινα Τσιαφάκη</i> 153	An East Greek Fruitstand at Karabournaki <i>Despoina Tsiadaki</i> 161
Κορινθιακή οinochoe της μεταβατικής περιόδου από τον Μόχλο της Ανατολικής Κρήτης <i>Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan</i> 163	A Corinthian Oinochoe of the Transitional Period from Mochlos in Eastern Crete <i>Natalia Vogeikoff-Brogan</i> 170

Ο Δίας εναντίον ενός δράκοντα. Μια διαφορετική απεικόνιση του μύθου της αναμέτρησης του Δία με τον Τυφώνα στην Κόρινθο; <i>Άννα Αρβανιτάκη</i>	171	Zeus against a Dragon. A Different Representation of Zeus Fighting Typhon at Corinth? <i>Anna Arvanitaki</i>	178
Βοιωτική κύλικα Κωμαστών από τη Θέρμη Θεσσαλονίκης <i>Ευρυδίκη Κεφαλίδου</i>	179	A Boeotian Komast Cup from Thermi near Thessaloniki <i>Eurydice Kefalidou</i>	188
Εικόνα και λόγος περί γυναικείας αρετής: μια νέα ματιά σε έναν βοιωτικό σκύφο του Μουσείου Κανελλοπούλου <i>Βικτωρία Τσουκαλά</i>	189	Image and Word on Feminine Virtue: A Fresh Look at a Boeotian Skyphos in the Canellopoulos Museum <i>Victoria Tsoukala</i>	197
Οι πολέμαρχοι των Παιόνων Πυραίχμης και Αστεροπαίος στις γραπτές πηγές και την κεραμική των αρχαϊκών χρόνων <i>Γεώργιος Κ. Μάλλιος</i>	199	The Paeonian Warlords Pyraichmes and Asteropaios in the Literary Sources and the Pottery of the Archaic Era <i>Georgios K. Mallios</i>	208
Ερωτική καταδίωξη κόρης σε πρώιμη λευκανική υδρία στο Μουσείο Μπενάκη <i>Μαρία-Χριστίνα Τζάννης</i>	209	Eros Pursuing a Maiden on an Early Lucanian Hydria in the Benaki Museum <i>Maria-Christina Tzannes</i>	218
Οι απεικονίσεις του Χρύσιππου στην απουλική αγγειογραφία: παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους <i>Ζαφειρία Παρθένη</i>	219	The Representations of Chrysippos in Apulian Vase-painting: Remarks on their Iconography <i>Zapheiria Partheni</i>	228
III. ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΑΠΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ			
Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική της Βόρειας Ελλάδας: η ιστορία της έρευνας <i>Στέφανος Γιματζίδης</i>	231	Protogeometrische und geometrische Keramik Nordgriechenlands: Die Forschungsgeschichte <i>Stefanos Gimatzidis</i>	238
Η παρουσία της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής αττικίζουσας κεραμικής στο Βόρειο Αιγαίο. Δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα από το Καραμπουρνάκι <i>Νίκος Χατζής</i>	239	The Presence of Protogeometric and Geometric Atticising Pottery in the Northern Aegean. Two Interesting Examples from Karabournaki <i>Nikos Chatzis</i>	246
Τοπικά κεραμικά εργαστήρια του 8ου αι. π.Χ. περιμετρικά του Θερμαϊκού Κόλπου <i>Κωνσταντούλα Χαβέλα</i>	247	Local Pottery Workshops of the 8th c. BC around the Thermaic Gulf <i>Konstantoula Havela</i>	256
Νέα στοιχεία για την 'ωκέλυφη' κεραμική <i>Άννα Παντή</i>	257	New Evidence for the 'Egg-shelled' Pottery <i>Anna Panti</i>	264

Ενδείξεις για μια πρωιμότερη χρονολόγηση του ιερού του Διονύσου στην Καλλιθέα της Χαλκιδικής. Δύο παλιά ευρήματα θέτουν νέα ερωτήματα <i>Δημήτριος Πάτης</i> 265	Indications for an Earlier Chronology of the Sanctuary of Dionysos in Kallithea, Chalcidice. Two Older Finds Set New Issues <i>Dimitrios Patis</i> 272
Κοτύλες με πουλιά: μια ομάδα κεραμικής από θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας <i>Φώτης Γεωργιάδης</i> 273	Bird kotylai: A Pottery Group from Central Macedonian Sites <i>Fotis Georgiadis</i> 282
Το εξάλειπτρο στα ταφικά έθιμα της Κεντρικής Μακεδονίας <i>Βιβή Σαριπανίδη</i> 283	The Exaleiptron in the Funerary Customs of Central Macedonia <i>Vivi Saripanidi</i> 288
Ενεπίγραφα αγγεία από τα αρχαία Στάγειρα <i>Νικόλαος Α. Σκιαδάς</i> 289	Inscribed Vases from Ancient Stageira <i>Nikolaos A. Skiadas</i> 296
IV. ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ	
Φοινικικοί εμπορικοί αμφορείς από τη Μεθώνη Πιερίας <i>Αλεξάνδρα Κασσέρη</i> 299	Phoenician Trade Amphorae from Methoni, Pieria <i>Alexandra Kasseri</i> 308
Εμπορικοί αμφορείς από το Καραμπουρνάκι <i>Κώστας Φίλης</i> 309	Trade Amphorae from Karabournaki <i>Kostas Filis</i> 320
Ενσφράγιστοι ροδιακοί αμφορείς από αποθέτη στο ιερό της Ίσιδος στη Ρόδο. Μία πρώτη παρουσίαση <i>Φανή Κ. Σέρογλου</i> 321	Stamped Rhodian Amphorae from a Deposit at the Sanctuary of Isis in Rhodes. A Preliminary Presentation <i>Fani K. Seroglou</i> 330
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 331	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 335	
ΚΕΡΑΜΕΩΣ ΠΑΙΔΕΣ. ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ 381	

Εισαγωγικό Σημείωμα

Ο παρών τόμος αποτελεί αντίδωρο τριάντα δύο μαθητών στον Δάσκαλο Μιχάλη Τιβέριο. Έναν Δάσκαλο με την ουσιαστική σημασία της λέξης¹, καθώς αυτό υπήρξε για μας, και όχι απλώς ένας πανεπιστημιακός καθηγητής με γνώσεις που τις παρουσίαζε στις διαλέξεις των μαθημάτων του.

Στο κάλεσμα των δύο επιμελητριών του τόμου ανταποκρίθηκαν οι μαθητές του για να ετοιμαστεί ένα 'δώρο από καρδιάς' για τα εξηκοστά πέμπτα γενέθλια του ανθρώπου που στάθηκε δίπλα μας, όχι μόνο στα πρώτα βήματα του αρχαιολογικού μας βίου αλλά και σε όλη τη μέχρι σήμερα πορεία μας. Μεγάλος ο αριθμός των φοιτητών που τον 'άκουσαν' όλα αυτά τα χρόνια και πολλοί αυτοί που θεωρούν τον εαυτό τους μαθητή του. Στη μακρόχρονη πορεία του 'παίδευσε' αρχαιολόγους που, ενώ ακολούθησαν τελικά διαφορετικές ερευνητικές κατευθύνσεις, τους διακρίνουν παρόμοια χαρακτηριστικά, συχνά αναγνωρίσιμα από άλλους συναδέλφους².

Δύσκολη η δουλειά μας, ως επιμελήτριες, στο να καθορίσουμε τα κριτήρια που θα οδηγούσαν στην επιλογή εκείνων που θα συμμετείχαν στον τόμο, καθώς είναι βέβαιο ότι και πολλοί άλλοι θα ήταν πρόθυμοι να συνεισφέρουν με χαρά στο δώρο αυτό. Καθώς λοιπόν θέλαμε ο τόμος να αποτελεί δώρο των

μαθητών του, έπρεπε οι συμμετέχοντες να έχουν παρακολουθήσει μαθήματά του, οι περισσότεροι από τα προπτυχιακά τους χρόνια, και/ή να έκαναν μεταπτυχιακές σπουδές μαζί του³. Θα έπρεπε, επίσης, το κύριο ερευνητικό τους αντικείμενο να είναι η κεραμική, καθώς αυτό είναι το κατεξοχήν επιστημονικό πεδίο του Δασκάλου και αυτό μάθαμε όλοι πρωτίστως από αυτόν. Συνεπώς, η συνεισφορά στον τόμο θα έπρεπε να έχει ως θέμα τα αγγεία. Θεωρήθηκε, επίσης, σημαντικό να αντιπροσωπεύονται στον τόμο όλες οι γενιές των μαθητών του, τόσο αυτοί που ο ίδιος θεωρεί ως 'πρώτους μαθητές' του όσο και εκείνοι που σήμερα εκπονούν διδακτορική διατριβή μαζί του. Η συμμετοχή σε κοινές δραστηριότητες με τον Μ. Τιβέριο, κυρίως σε ανασκαφές, υπήρξε ένα ακόμη σημαντικό κριτήριο. Προσπαθώντας να κρατήσουμε (όσο ήταν δυνατό) μυστική την προετοιμασία του τόμου, γιατί θέλαμε το δώρο αυτό να αποτελεί έκπληξη για τον τιμώμενο, είναι πιθανόν να μας διέφυγε κάποιος μαθητής ή μαθήτριά του· εάν συνέβη αυτό, ασφαλώς δεν ήταν σκόπιμο και ζητούμε την κατανόησή του.

Πολλοί από εμάς γνωριστήκαμε στις ανασκαφές που διεύθυνε ο Μ. Τιβέριος⁴ και η σχέση μας μαζί του υπήρξε ο συνδετικός κρίκος για τη συνέχιση των μεταξυ μας επαφών και συνεργασιών, καθώς μας μεταλαμπάδευσε κοινές αρχές και αξίες και νιώθαμε ότι μιλάμε μια 'κοινή γλώσσα'. Η συνεργασία όλων μας για την πραγμάτωση αυτού του τόμου ενδυνάμωσε και αναζωπύρωσε, για άλλη μια φορά, τις σχέσεις μας ή δημιούργησε νέες.

1. Η ανάλυση του όρου που επιχειρεί ο Α. Παντοκράτορας, καθηγητής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, στο άρθρο «Τι δασκάλους έχουμε», *Ενημερωτικό δελτίο ΤΕΕ* (16/2/2009), θα μπορούσε να περιγράψει τις ιδιότητες και ικανότητες του τιμωμένου: «Καλός δάσκαλος είναι αυτός που έχει μεράκι γι' αυτό που κάνει, γνωρίζει καλά το αντικείμενο του μαθήματος, αγαπάει και σέβεται τον μαθητή του, διδάσκει με παραδείγματα και επιζητεί τον διάλογο..., δεν κάνει επίδειξη γνώσεων..., δημιουργεί οικειότητα και φιλία με τους μαθητές, είναι έτοιμος να ασχοληθεί με τα προσωπικά τους προβλήματα, μεταδίδει γνώσεις αλλά και την αγάπη για τη γνώση, καλλιεργεί και οξύνει την κρίση των μαθητών του».

2. Δεν είναι σπάνιο, για παράδειγμα, να ακούμε σχόλια όπως: «εσείς οι Τιβεριάδες, βάζετε πάντα πολλές και μεγάλες παραπομπές!».

3. Σε πολλούς από εμάς, ακόμη και αν δεν ήταν ο κύριος επιβλέπων των διδακτορικών μας διατριβών, παρείχε απλόχερα τις γνώσεις και τη βοήθειά του.

4. Ενδεικτικά αναφέρεται η Άνδρος ως σημείο αναφοράς και έναρξης μακροχρόνιας φιλίας για πολλούς από εμάς. Και το «εμάς» αναφέρεται και σε φίλους συναδέλφους, οι οποίοι, λόγω των κριτηρίων που τέθηκαν, δεν συμμετέχουν στον τόμο.

Το αίτημα που θέσαμε ως επιμελήτριες στους συμμετέχοντες ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, να του χαρίσουν μια εργασία με θέμα την κεραμική. Ενδιαφέρον είναι το πώς έχοντας κοινή αφετηρία τα πανεπιστημιακά μαθήματα, που αφορούσαν κυρίως τα αττικά αγγεία, οι μαθητές του προχώρησαν στη μελέτη διαφορετικών κατηγοριών κεραμικής, σε ποικίλα θέματα και πολλαπλά ερωτήματα· στοιχείο που αποσκοπούσαμε να φανεί στην τελική διάρθρωση του τόμου. Μια αντιπαραβολή των περιεχομένων με την εργογραφία του Δασκάλου θα δείξει τις κατευθύνσεις, τα ερεθίσματα και τους προβληματισμούς που μας έδωσε ως βασικά ερευνητικά εργαλεία.

Ο τόμος είναι διαρθρωμένος σε τέσσερις θεματικές ενότητες, οι οποίες εκτείνονται χρονολογικά από τη γεωμετρική περίοδο μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια. Ευρύτητα υπάρχει επίσης και στη γεωγραφική περιοχή που καλύπτεται από τις εργασίες (τόποι παραγωγής ή τόποι εύρεσης των εξεταζόμενων αγγείων). Η Αττική κατέχει φυσικά εξέχουσα θέση, με τη Βόρεια Ελλάδα να έχει επίσης σημαντική εκπροσώπηση (Μεθώνη, Πιερία, Καραμπουρνάκι, Θέρμη, Πέλλα, Όλυνθος, Καλλιθέα, Στάγειρα, Οισύμη). Η Κόρινθος, η Βοιωτία, η Κρήτη, η Ανατολική Ελλάδα, αλλά και η Λευκάδα στα δυτικά και, τέλος, η Μεγάλη Ελλάδα, αντιπροσωπεύονται στα κείμενα. Η παρουσία τους στον τόμο γίνεται θεματικά, ανά ενότητες, ενώ οι μελέτες κάθε ενότητας ακολουθούν, όσο γίνεται, χρονολογική σειρά.

Η αρχή γίνεται με την αττική κεραμική και δη τη μελανόμορφη αγγειογραφία, που ήταν αυτό που οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, διδαχθήκαμε από τον Μ. Τιβέριο. Ξεκινώντας λίγο μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (540-530 π.Χ.), η ενότητα αυτή σταματά στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. (480-460 π.Χ.), καλύπτοντας διαφορετικά εικονογραφικά θέματα και προτείνοντας νέες ερμηνείες. Αγγεία που προέρχονται από νεκροταφεία (αμφορέας, σκύφος, λήκυθος, αλάβαστρο) απασχολούν τους μελετητές, οι οποίοι εξετάζοντας το σχήμα και την εικονιζόμενη παράσταση δίνουν προεκτάσεις που αφορούν στην ερμηνεία και τη σύνδεση με τον νεκρό που συνοδεύουν. Ομηρικές σκηνές (Σ. Φριτζίλας), ο Ηρακλής, η Αθηνά αλλά και ο Ποσειδώνας (Α. Κοκκίνου, Ε. Μανακίδου), είναι μερικά από τα θέματα που αναπτύσσονται, παράλληλα με σκηνές που φαινομενικά απηχούν την «καθημερινή ζωή», όπως αυτή του ψαρέματος, στις οποίες όμως δίνονται και άλλες προεκτάσεις (Β. Σαμπετάι).

Ένα ακόμη θέμα που θίγουν κάποιοι από τους προαναφερόμενους, είναι η παρουσία της αττικής μελανόμορφης κεραμικής σε περιοχές όπως η Μακεδονία, η Θράκη αλλά και η Λευκάδα (Γ. Πλιάκου).

Στο δεύτερο μέρος της πρώτης ενότητας, που αφορά στην αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία, το χρονικό διάστημα που καλύπτεται είναι ο 5ος αι. π.Χ. και το πρώτο μέρος του 4ου αι. π.Χ. Εδώ, εκτός από ταφικά, παρουσιάζονται και αγγεία που προέρχονται από οικισμούς ή ίσως και χώρους εργαστηριακής δραστηριότητας. Η χρήση των μυροδοχείων σε σκηνές λατρείας και γάμου ανοίγει την ενότητα αυτή (Π. Μπαντίνου). Η απεικόνιση γαμήλιων σκηνών αναγνωρίζεται σε δύο εργασίες (Χ. Αβρονιδάκη, Γ. Καββαδίας), που θέτουν ωστόσο και άλλα θέματα, όπως η ερμηνεία της παρουσίας και της λατρείας της Εύκλειας και της Ευνομίας στην Αθήνα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., και ο προβληματισμός για τα περιφερειακά «εκτός άστεως» κεραμικά εργαστήρια της Αττικής, σε συνδυασμό με το θέμα του «περιοδούντος» αγγειογράφου. Η κατανομή των εργασιών της αγγειογραφίας (κύριο θέμα και παραπληρωματικά μοτίβα) σε κεραμικά εργαστήρια, όπως αυτό του Ζωγράφου της Ιένας και του Ζωγράφου του Μελεάγρου, μελετώνται σε συσχετισμό με τις οικονομικές συνθήκες του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Κ. Καθάρου). Σκηνές του καθημερινού βίου, όπως αυτή της επίσκεψης σε οίκο ανοχής (Ε. Τσακνή), αλλά και διονυσιακές γιορτές, όπως τα Ανθεστήρια (Α. Χατζηδημητρίου), αποτελούν επίσης αντικείμενο ενδιαφέροντος. Μια διαφορετική ανάγνωση προτείνει την απεικόνιση της σοφόκλειας τραγωδίας *Οιδίπους επί Κολωνῶ* σε έναν κωδωνόσχημο κρατήρα από την Όλυνθο (Α. Αβραμίδου), ενώ η μάχη Ελλήνων και Περσών σε μία πελίκη από την Πέλλα παραπέμπει στον Μαραθώνα (Ν. Ακαμάτης). Ταυτόχρονα, με αφορμή τα δύο τελευταία αγγεία, γίνονται σκέψεις για την ερμηνεία της παρουσίας τους στον χώρο της Μακεδονίας.

Η δεύτερη ενότητα αφορά γνωστά κεραμικά εργαστήρια εκτός της Αττικής. Χρονολογικά καλύπτει το διάστημα από το τέλος του 7ου αι. π.Χ. έως και το β' μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ εξετάζονται αγγεία και εικονογραφικά θέματα που εντάσσονται στα εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας –ειδικότερα το μιλησιακό–, της Κορίνθου, το βοιωτικό, το «χαλκιδικό» και της Μεγάλης Ελλάδας. Ορισμένα από αυτά τα αγγεία είναι πιθανόν ταφικά, αλλά δεν λείπουν και εκείνα που βρέθηκαν σε οικιστικές εγκαταστάσεις ή,

ίως, και σε ιερά. Με αφορμή μια μιλησιακή καρποδόχη που βρέθηκε στο λιμάνι της αρχαίας Θέρμης (Καραμπουρνάκι), τίθεται το θέμα του εμπορίου και των εισαγωγών στην περιοχή αυτή του μυχού του Θερμαϊκού Κόλπου κατά το β' μισό του 7ου και το α' μισό του 6ου αι. π.Χ. (Δ. Τσιαφάκη). Η κορινθιακή παραγωγή σχολιάζεται τόσο ως εξαγωγικό προϊόν, κυρίως στην περιοχή της Κρήτης, με αφορμή μια οينوχόη που βρέθηκε στον Μόχλο (Ν. Βογκέικωφ-Brogan) όσο και ως προς την εικονογραφία της. Ο Δίας απεικονίζεται σε μια σκηνή μάχης με ένα ερπετό, για την οποία προτείνεται μια νέα ερμηνεία σχετικά με τον Τυφώνα (Α. Αρβανιτάκη). Μέσα από την κορινθιακή, κυρίως, αλλά και τη 'χαλκιδική' αγγειογραφία εξετάζεται το ομηρικό θέμα των δύο Παιώνων ηρώων, του Πυραΐχη και του Αστροπαίου (Γ. Μάλλιος). Δύο βοιωτικά αγγεία εικονίζουν παραστάσεις που προέρχονται από τον κόσμο των κωμωστών αλλά και αυτών της γυναικείας καθημερινότητας. Μέσα από το πρώτο, που προέρχεται από την περιοχή της σημερινής Θέρμης, αναγνωρίζεται και ταυτίζεται ένας νέος αγγειογράφος, ο Ζωγράφος της Θέρμης 3042 (Ε. Κεφαλίδου). Σκηνές που αφορούν στον γυναικείο καλλωπισμό (λούσιμο) και ασχολίες (άλεσμα, γνέσιμο) εικονίζονται στο δεύτερο βοιωτικό αγγείο και συσχετίζονται με το θέμα του γάμου (Β. Τσουκαλά). Η κατωιταλιωτική αγγειογραφία αντιπροσωπεύεται από το λευκανικό και το απουλικό εργαστήριο και από σκηνές ερωτικής καταδίωξης και αρπαγής. Το θέμα της καταδίωξης, συχνό στην αττική αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ., παρουσιάζεται σε μία λευκανική υδρία του Ζωγράφου του Pisticci (Μ.-Χ. Τζάννης), ενώ από την απουλική εικονογραφία σχολιάζεται η απεικόνιση του μύθου της αρπαγής του Χρύσιππου από τον Λάιο (Ζ. Παρθένη).

Τα κεραμικά σύνολα από ανασκαφές στη Μακεδονία αποτελούν ξεχωριστή ενότητα, καθώς εξετάζονται τόσο τα αγγεία της τοπικής παραγωγής όσο και οι εισαγωγές, ζητήματα που τα τελευταία χρόνια αποτελούν σημαντικό ερευνητικό πεδίο του τιμωμένου. Μεγάλο το διάστημα που καλύπτεται και εδώ, καθώς ξεκινά με την πρωτογεωμετρική κεραμική για να καταλήξει στον 4ο αι. π.Χ. Τα αγγεία που εξετάζονται προέρχονται από ανασκαφικά σύνολα, τόσο από νεκροταφεία όσο και από οικισμούς αλλά και ιερά. Από την Πιερία ως τα Στάγειρα, και με ενδιάμεσους σταθμούς στην Κεντρική Μακεδονία, τον Θερμαϊκό Κόλπο αλλά και την Καλλιθέα της Χαλκιδικής,

παρουσιάζονται αγγεία διαφορετικών κατηγοριών. Μια επισκόπηση της έρευνας για τα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία της Βόρειας Ελλάδας εισάγει στην ενότητα, επισημαίνοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και το ότι αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κεραμικής του Αιγαίου κατά την εποχή αυτή. Η εξέταση και μελέτη κατηγοριών κεραμικής της Μακεδονίας αποτελούν επίσης θέμα πραγμάτευσης ορισμένων εργασιών. Έτσι, π.χ., η 'ασημίζουσα' ή η 'ωκελύφη' κεραμική, συμβατικές ονομασίες που δόθηκαν από τον Μ. Τιβέριο, επανεξετάζονται και τοποθετούνται σε ένα νέο πλαίσιο, που αφορά τόσο στην παραγωγή όσο και στη χρονολόγησή τους (Σ. Γιματζίδης, Κ. Χαβέλα, Α. Παντή). Οι εισαγωγές των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών αγγείων από περιοχές όπως η Εύβοια (Ν. Χατζής), εντάσσονται στην ίδια ενότητα, όπως και γενικότερα η τοπική παραγωγή στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου κατά τον 8ο αι. π.Χ. Παρουσιάζεται επίσης μια νέα ενδιαφέρουσα κατηγορία αρχαϊκής κεραμικής στη Μακεδονία, αυτή της τοπικής κοτύλης με πουλιά (Φ. Γεωργιάδης). Η επανεξέταση των ανασκαφικών δεδομένων, και ειδικότερα ορισμένων πρωτογεωμετρικών ευβοϊκών οστράκων από το ιερό του Διονύσου στην Καλλιθέα της Χαλκιδικής, οδηγεί στην πρόταση για μια πρωιμότερη χρονολόγηση του ιερού, στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. (Δ. Πάτης). Η χρήση του εξαλείπτρου ως ταφικού κτερίσματος στην Κεντρική Μακεδονία κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή, αποτελεί επίσης θέμα πραγμάτευσης, σε συνδυασμό με την πρόταση για τοπική παραγωγή του περιεχομένου του (Β. Σαριπανίδη). Μέρος των ενεπίγραφων εισαγμένων αγγείων που έχουν εντοπιστεί στα αρχαία Στάγειρα εξετάζεται ως προς τα είδη και την ερμηνεία των επιγραφών τους (Ν. Σκιαδάς).

Την τελευταία ενότητα του τόμου αποτελούν οι εμπορικοί αμφορείς, οι οποίοι χρονολογικά καλύπτουν την περίοδο από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. έως και την ελληνιστική εποχή. Εξετάζονται εισαγωγές εμπορικών αμφορέων διαφορετικής προέλευσης στον χώρο της Μακεδονίας και εντάσσονται στο πλαίσιο του εμπορίου της εποχής. Παρουσιάζονται οι φοινικικοί αμφορείς που εντοπίστηκαν στη Μεθώνη (Α. Κασσέρη), αλλά και οι εισαγωγές εμπορικών αμφορέων στο Καραμπουρνάκι (Κ. Φίλης). Οι ροδιακοί αμφορείς που βρέθηκαν στο ιερό της Ίσιδας στη Ρόδο και τα στοιχεία σχετικά με την παραγωγή τους κλείνουν χρονολογικά τον τόμο (Φ. Σέρογλου).

Για την πραγματοποίηση αυτού του χαριστήριου τόμου οφείλουμε ευχαριστίες σε πολλούς ανθρώπους. Κατ' αρχάς ευχαριστούμε όλους τους συγγραφείς που πρόθυμα συμμετείχαν, συνεισέφεραν φωτογραφικό υλικό και ανταποκρίθηκαν σε διάφορα θέματα, σχόλια και επισημάνσεις που προέκυπταν κατά την επιμέλεια των κειμένων τους, και σε ζητήματα που αφορούσαν στην ομοιομορφία του τόμου. Στον επίπονο έλεγχο της βιβλιογραφίας και των αναφορών συνέβαλαν με διορθώσεις αρκετοί συνάδελφοι (και ιδίως η Ε. Μανακίδου). Τα όποια λάθη έχουν απομείνει, αποτελούν αποκλειστικά δική μας ευθύνη.

Ευχαριστίες οφείλουμε και σε όσους μας βοήθησαν χωρίς να συμμετέχουν στον τόμο. Στον αναπλ. καθηγ. Γιώργο Ζωγραφίδη για τις διορθώσεις, παρατηρήσεις και επισημάνσεις του σε καίρια σημεία, που βοήθησαν στο να αποφευχθούν λάθη και αστοχίες. Στην αρχαιολόγο κ. Δήμητρα Τερζοπούλου, που μας βοήθησε στη συμπλήρωση και διόρθωση της εργογραφίας του Μ. Τιβέριου και φρόντισε να μας ενημερώνει, μέχρι την τελευταία στιγμή, για κάθε νέο

στοιχείο που (διαρκώς!) προέκυπτε. Στους Προϊσταμένους μας, Δρ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και καθηγ. Ιωάννη Ιωαννίδη, Πρόεδρο και Γενικό Διευθυντή του Ερευνητικού Κέντρου «Αθηνά», όπως και στον αντιπρόεδρο του Ε.Κ. «Αθηνά» καθηγ. Τιμολέοντα Σελλή, για την κατανόηση και τη στήριξη τους κατά τη διάρκεια της πολύμηνης επιμέλειας του παρόντος τόμου. Ευχαριστούμε επίσης τις Εκδόσεις ΖΗΤΗ και ιδιαίτερα την κ. Πελαγία Ζήτη, καθώς και τον επικεφαλής του γραφιστικού τμήματος κ. Άρη Σύρμο, για τον επαγγελματισμό, το μεράκι και την άριστη συνεργασία.

Πολλές και θερμότατες ευχαριστίες οφείλουμε στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Ανδρίων Επιστημόνων, και ιδιαιτέρως στον Πρόεδρό του κ. Λεωνίδα Δ. Γονέο, που αποδέχτηκε ανεπιφύλακτα την πρότασή μας και συμπεριέλαβε τον τόμο στη σειρά των εκδόσεων της Εταιρείας, με την ευγενική χορηγία του Κληροδοτήματος Δημητρίου και Λιλίκας Μωραΐτη, Άνδρου.

Δέσποινα Τσιαφάκη
Ερευνητικό Κέντρο «Αθηνά», Ξάνθη

Ευρυδίκη Κεφαλίδου
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2006:
εορτασμός των γενεθλίων του
κατά την ανασκαφική
περίοδο στο Καραμπουρνάκι
(φωτογραφία: αρχείο ανασκαφής).

Μιχάλης Τιβέριος

Βιογραφικό σημείωμα

Γεννήθηκε στην Άνδρο στις 23 Ιουλίου 1947. Αποφοίτησε το 1971 από το Αρχαιολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με βαθμό «Άριστα». Το 1975 διορίστηκε βοηθός της έδρας της Κλασικής Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του ίδιου Πανεπιστημίου και το 1976 πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα, με εισηγητή τον Μανόλη Ανδρόνικο. Το 1977 εξελέγη επιμελητής στην Α' Έδρα Κλασικής Αρχαιολογίας, το 1981 αναγορεύτηκε υφηγητής και το 1983 εξελέγη αναπληρωτής καθηγητής. Από το 1987 είναι τακτικός καθηγητής της Κλασικής Αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Από το 1977 ως το 1979 συνέχισε τις σπουδές του στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου της Βόννης με τον καθηγητή N. Himmelmann, ως υπότροφος του ιδρύματος Alexander von Humbolt. Το 1987 εργάστηκε στο Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου και στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Ρώμης. Το 1994 εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο του Marburg και το 1998 στο Μουσείο J. Paul Getty. Έχει διευθύνει πανεπιστημιακές ανασκαφές στην Παλαιόπολη της Άνδρου, στην Αγχίαλο (κοντά στη σημερινή Σίνδο Θεσσαλονίκης) και στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (η τελευταία συνεχίζεται έως σήμερα).

Από το 1975 ως σήμερα δίδαξε μαθήματα για την αρχαία κεραμική σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο και επέβλεψε δεκάδες μεταπτυχιακές εργασίες και τριάντα διδακτορικές διατριβές, είκοσι μία από τις οποίες έχουν θέματα που σχετίζονται άμεσα με την κεραμική.

Το ερευνητικό του έργο είναι πλουσιότατο, ιδιαίτερα στα πεδία της αρχαίας κεραμικής και των ανασκαφών στη Μακεδονία, αλλά και σε θέματα ιστορίας, πλαστικής, επιγραφικής, θρησκείας και άλλα (βλ. την Εργογραφία του: I-VIII).

Έχει οργανώσει ή συνδιοργανώσει διεθνή αρχαιολογικά συνέδρια, όπως το συνέδριο με θέμα *Color in Ancient Greece* (Θεσσαλονίκη 2000) και το συνέδριο για την *Κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του: 700-480 π.Χ.* (Θεσσαλονίκη 2011). Από το 2008 είναι μέλος της οργανωτικής επιτροπής του ετήσιου διεθνούς συνεδρίου *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*. Έχει επιβλέψει αρχαιολογικές εκδόσεις και μεταφράσεις ειδικών αρχαιολογικών βιβλίων, όπως τα *Ερυθρόμορφα αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας* του A. D. Trendall και *Οι αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής* του John M. Camp.

Παράλληλα, με τις επιφυλλίδες του στο ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, δεν σταμάτησε να παρεμβαίνει και να σχολιάζει, σαν «ελεύθερος σκοπευτής», την αρχαιολογική και νεοελληνική πραγματικότητα (βλ. την Εργογραφία του: Χ. 1-2).

Συμμετέχει σε πολλά ερευνητικά προγράμματα ως επιστημονικός υπεύθυνος πανεπιστημιακών και άλλων μορφωτικών ιδρυμάτων. Είναι μέλος, μεταξύ άλλων, του διοικητικού συμβουλίου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας και του Ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου. Υπήρξε μέλος της ολομέλειας της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής για την UNESCO, μέλος του Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Έρευνας και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας και Τεχνολογίας. Είναι μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου και της Academia Scientiarum et Artium Europaea (European Academy of Sciences and Arts).

Το 2001 αναγορεύθηκε Επίτιμος Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Βέρνης και το 2009 του αφιερώθηκε ο τόμος των Πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου Κεραμικής *Athenian Potters and Painters II*, που οργανώθηκε στην Αθήνα το 2007. Τον Νοέμβριο του 2011 εκλέχθηκε τακτικό μέλος στην έδρα της «Αρχαιολογίας (Κεραμική)», στην Τάξη των Γραμμάτων και των Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών.

Δελφοί 1988 (φωτογραφία: Σ. Φριτζίλας).

Από τη ζωή του μαζί μας και τη ζωή μας μαζί του

Ευρυδίκη Κεφαλίδου – Δέσποινα Τσιαφάκη

Ο Δάσκαλος

Οι μεγαλύτεροι από μας τον γνωρίσαμε πριν από τριάντα περίπου χρόνια, όταν ήμασταν φοιτητές στο 3ο έτος της Φιλοσοφικής Σχολής έχοντας επιλέξει την κατεύθυνση της Αρχαιολογίας (με το παλιό Πρόγραμμα Σπουδών). Εκείνος, ως νέος υφηγητής, δίδασκε το υποχρεωτικό μάθημα «Γεωμετρική και αρχαϊκή αγγειογραφία» – στο 4ο έτος ακολουθούσε η «Κλασική αγγειογραφία». Με την αλλαγή του συστήματος και τη δημιουργία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, δίδασκε εκτός των εξειδικευμένων μαθημάτων κεραμικής (γεωμετρικά, ανατολίζοντα, μελανόμορφα & ερυθρόμορφα) και τοπογραφίας, την «Εισαγωγή στην Κλασική Αρχαιολογία», υποχρεωτικό μάθημα που έπαιρναν συνήθως οι πρωτοετείς. Έτσι, πολλοί από εμάς, τον πρωτοαντικρίσαμε τον Σεπτέμβρη να μένει εμβρόντητος μπροστά στο απρόσμενα πολυπληθές ακροατήριο, λόγω της ‘τριχοτόμησης’ της Φιλοσοφικής Σχολής και του τριπλασιασμού του αριθμού των φοιτητών: «Καλύτερα οι περισσότεροι να μην πάρετε το μάθημά μου», ήταν το πρώτο πράγμα που είπε στο πλήθος. «Είμαι δύσκολος και κόβω πολύ». Και η αλήθεια είναι ότι εκείνη τουλάχιστον τη χρονιά στην εξεταστική ‘έκοψε’ περισσότερους από τους μισούς. Αλλά εμείς μείναμε...

Ανεξάρτητα ωστόσο από τη χρονιά που τον γνωρίσαμε, μοιραζόμαστε μια κοινή εικόνα του Δασκάλου. Έφτανε στην αίθουσα υποβαστάζοντας μια στοίβα από θήκες με διαφάνειες στο ένα χέρι (διότι πάντα χρησιμοποιούσε δύο προβολείς ταυτόχρονα) και έναν μακρύ ξύλινο δείκτη στο άλλο. Στο μάθημα ήταν αεικίνητος και χειμαρρώδης. Περπατούσε πάνω κάτω στο υπερυψωμένο πόδιο, κραδαίνοντας τον δείκτη, επισημαίνοντας συνεχώς κάποια λεπτομέρεια στις διαφάνειες. Κι εμείς, που για πρώτη φορά ακούγαμε για την αρχαία κεραμική, δεν ξέραμε πού να πρωτοκοιτάξουμε και τι να πρωτοσημειώσουμε – γιατί κρατούσαμε, φυσικά, σημειώσεις. Εννοείται ότι για να τον προλαβαίνουμε, τουλάχιστον όσοι από εμάς δεν είχαν γνώσεις στενογραφίας, γράφαμε με σχεδόν κρυπτογραφικό τρόπο και έπρεπε αργότερα να ξαναγράψουμε το μάθημα ‘στο καθαρό’.

Δελφοί 1985
(φωτογραφία: Β. Σαμπετάι).

Χρόνια αργότερα, όταν πια ήμασταν και εμείς πιο ώριμοι και υποψιασμένοι, ξανακοιτάξαμε αυτές τις σημειώσεις της δεκαετίας του '80 και εκτιμήσαμε όχι μόνο τη σαφή και άριστη δομή εκείνων των παραδόσεων αλλά και τον τεράστιο όγκο, την ποικιλία και την ποιότητα των πληροφοριών που μετέδιδε σε κάθε μάθημα. Σε κάθε περίπτωση ανέφερε τόσο την επικρατούσα άποψη όσο και τις αντίθετες, παρουσιάζοντας τα επιχειρήματα όλων των ερευνητών. Μας ενημέρωνε για τα τελευταία ευρήματα: «Ένα ακόμη όστρακο του Ευφρόνιου εμφανίστηκε πριν από μια βδομάδα στο εμπόριο αρχαιοτήτων». Τα σημαντικά αγγεία μας απασχολούσαν επί ώρες, διότι τα ανέλυε με κάθε λεπτομέρεια: το σχήμα, οι διαστάσεις, οι μορφές αναλυτικά (τι φοράνε, τι κρατάνε, πώς είναι τα αυτιά, οι μύτες αλλά και οι ... φτέρνες τους' και αυτό το τελευταίο δεν είναι σχήμα λόγου, είναι απόσπασμα από σημειώσεις για τον Ζωγράφο του Πολύφημου, με τι συγκρίνονται κτλ.), οι επιγραφές των αγγείων και η ερμηνεία τους, ο μύθος που εικονίζεται και οι διάφορες παραλλαγές του στις σωζόμενες γραπτές πηγές, η ιστορική πραγματικότητα που πιθανόν αντανακλάται στην παράσταση, αλλά και τα παραπληρωματικά μοτίβα, καθώς και τα μοτίβα που βρίσκονται κάτω από τις λαβές, και πολλά πολλά άλλα.

Και εμείς γράφαμε μανιωδώς ... αλλά ταυτόχρονα μαθαίναμε να βλέπουμε, και μάλιστα να βλέπουμε τις λεπτομέρειες και να μην παρασυρόμαστε από την πρώτη εντύπωση που προκαλεί η κάθε παράσταση. Μπαίνοντας σιγά σιγά στον απίστευτα πλούσιο κόσμο της εικονογραφίας μαθαίναμε ότι έρευνα σημαίνει πολλαπλότητα απόψεων και επιχειρημάτων, ότι δεν υπάρχουν βεβαιότητες και αξιωματικές κρίσεις (μας έλεγε συχνά ότι και ο Beazley αναθεώρησε την τάδε και δείνα άποψή του), αλλά ότι κάθε στοιχείο μιας παράστασης μπορεί να αξιοποιηθεί προς πολλές κατευθύνσεις και να δεχθεί ποικίλες ερμηνείες. Μαθαίναμε, επίσης, ότι πέρα από την ανάλυση της εικονογραφίας πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας και να αξιοποιούμε όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες: τον φορέα κάθε παράστασης (δηλαδή το σχήμα του αγγείου και τη χρήση του), τον τόπο της προέλευσής του (π.χ. από την Αθήνα ή την Αττική ή την αθηναϊκή Ακρόπολη ή από την Ετρουρία κτλ. από οικισμό, ιερό ή νεκροταφείο, στην εποχή του Σόλωνα ή του Πεισίστρατου ή του Πελοποννησιακού πολέμου, κτλ.). Και πάνω από όλα μαθαίναμε μια βασική μεθοδολογική αρχή, ίσως το μοναδικό 'αξίωμα' που συχνά επαναλάμβανε: «Η αγγειογραφία δεν είναι φωτογραφία».

«Όποιος αγαπά παιδεύει» (αλλά και παιδεύεται)

Ο Δάσκαλός μας ήταν και είναι καθημερινά στο γραφείο του στο Πανεπιστήμιο, από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το μεσημέρι. Φυσικά υπήρχαν οι τυπικές ώρες συνεργασίας με τους φοιτητές, αλλά κανείς δεν τις τηρούσε γιατί η πόρτα του ήταν πάντα ανοιχτή – κι αν δεν μπορούσε να σου μιλήσει εκείνη τη στιγμή, σου έλεγε «περίμενε στο Σπουδαστήριο και θα σε φωνάξω» ή σου έκλεινε ραντεβού μέσα στις αμέσως επόμενες μέρες. Μια από τις αγαπημένες του φράσεις, το «όποιος αγαπά παιδεύει», δίνει το πλαίσιο της 'εκπαιδευτικής πολιτικής' του. Μας έδινε έναν απίστευτο όγκο ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας και μας παρότρυνε συνεχώς να μάθουμε κι άλλες ξένες γλώσσες, πέρα από τα συνήθη αγγλικά, έστω και σε ένα βασικό επίπεδο, για να παρακολουθούμε τη διεθνή έρευνα.

27

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

που χρησιμοποιούνται στα κείμενα του τόμου

ΑΜΘ:	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης	ΠΚ:	πρώιμη κορινθιακή
ΑΠΘ:	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	ΠΜ:	πρωτομινωική
διάμ.:	διάμετρος	ΠΠρΓ:	πρώιμη πρωτογεωμετρική
ΕΑΜ:	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	πρβλ.:	παράβαλε
εκ.:	εκατοστά	ΠρΓ:	πρωτογεωμετρική
ΕΠΚΑ:	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων	σωζόμ.:	σωζόμενο
Ε.Σ.:	Εποχή του Σιδήρου	ΥΓ:	ύστερη γεωμετρική
Ζ.:	Ζωγράφος	ΥΕ:	υστεροελλαδική
ΜΓ:	μέση γεωμετρική	Υ.Ε.Χ:	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
μέγ.:	μέγιστο	ΥΚ:	ύστερη κορινθιακή
ΜΚ:	μέση κορινθιακή	ΥΜ:	υστερομινωική
ΜΜ:	μεσομινωική	ΥπΠρΓ:	υπο-πρωτογεωμετρική
Π.Ε.Σ:	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου	ΥπΜ:	υπομυκηναϊκή
ΠΓ:	πρώιμη γεωμετρική	ΥΠΠΟΤ:	Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

I

Αττική κεραμική της αρχαϊκής και κλασικής εποχής

Μια καρποδόχη Ανατολικής Ελλάδας στο Καραμπουρνάκι

Δέσποινα Τσιαφάκη

Σμίλεψε πάλι, δάσκαλε, ψυχές!
(Κωστής Παλαμάς, «Στον Δάσκαλο»)

Το να γράψεις ένα κείμενο για κεραμική αφιερωμένο σ' αυτόν που σου έμαθε να ξεχωρίζεις τα αγγεία και να γνωρίζεις τον πληρό, ακούγεται αυτονόητο. Η επιλογή όμως του συγκεκριμένου θέματος, που αποτελεί μικρό αντίδωρο στο δώρο του δασκάλου, δεν είναι εύκολη. Μετά από προβληματισμό και σκέψη, οδηγήθηκα στο να διαλέξω ένα εύρημα που ήρθε στο φως στο Καραμπουρνάκι τον Ιούλιο του 1997, και μάλιστα την ημέρα των γενεθλίων του τιμώμενου. Τελείως συμπτωματικά, ήμασταν μαζί στο σημείο εύρεσης και ο καθηγητής Μ. Τιβέριος μόλις μου είχε αναθέσει τη μελέτη της κεραμικής της Ανατολικής Ελλάδος, που είχε αρχίσει ήδη να έρχεται στο φως από τον χώρο της τούμπας. Τείνοντας προς το μέρος μου το όστρακο, που μόλις είχε βρεθεί, μου είπε χαρακτηριστικά: «αυτό θα το δημοσιεύσεις μια μέρα στο Χαριστήριό μου». Όπερ και εγένετο...

Το τμήμα του αγγείου¹ που παρουσιάζεται εδώ προέρχεται από μία καρποδόχη της Ανατολικής Ελλάδος, και ειδικότερα του μιλησιακού εργαστηρίου², η οποία βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην επιφάνεια της εγκατάστασης που βρίσκεται στην τού-

μπα στο Καραμπουρνάκι³ (Εικ. 1). Πρόκειται για τρία συγκολλημένα όστρακα που σώζουν το ένα τέταρτο περίπου από το κυρίως σώμα του αγγείου. Ειδικότερα, σώζεται τμήμα από το χείλος και το σώμα μέχρι περίπου το κέντρο της καρποδόχης. Το χείλος σχηματίζεται με μία ελαφρά φυσική καμπύλη απόληξη του σώματος και δεν διαμορφώνεται ξεχωριστά. Το πόδι και το μέταλλο λείπουν τελείως, καθώς το σπάσιμο βρίσκεται ακριβώς στο τμήμα που ξεκινούσε το πόδι, καλύπτοντας το κέντρο του αγγείου. Παρόλο που το συγκεκριμένο εύρημα αποτελεί ένα από τα πλέον γνωστά της ανασκαφής, επειδή απεικονίζεται σε μία σειρά κειμένων που αφορούν στο Καραμπουρνάκι⁴, δεν έχει δημοσιευτεί μέχρι σήμερα.

Το αγγείο καλύπτεται εξωτερικά και εσωτερικά με λευκό επίχρυσμα⁵, πάνω στο οποίο τοποθετείται η

3. Για το ανασκαφικό πλαίσιο εύρεσης του θραύσματος: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329.

4. Για σχετικές αναφορές στο αγγείο, όπως και απεικονίσεις: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329, εικ. 5. Tsiafakis 2000, 420-421, εικ. 305. Tsiafakis κ.ά. 2006, 421, εικ. 3. Τιβέριος 2009α, 389, εικ. 5.

5. Αποκρούσεις και απολεπίσεις μικρές ή έντονες, παρατηρούνται σε διάφορα σημεία του θραύσματος. Δεν παρατηρείται, ωστόσο, κανένα πρόσφατο σπάσιμο. Οι σωζόμενες διαστάσεις του αγγείου είναι: Ύψος 3 εκ. Πλάτος 18 εκ. Μέγ. διάμ. 30 εκ. Μέγ. πάχος 1 εκ. Ο πληός περιέχει ελάχιστη ασημένια μίκα, είναι σκληρός, σχετικά καθαρός, με πολύ λίγα ασβεστολιθικά εγκλείσματα λευκού χρώματος και αναγνωρίζεται στον Munsell ως 7.5 YR 7/6 reddish yellow. Η μακροσκοπική εξέταση του πληού υποδηλώνει ομοιότητες με αυτόν των αντίστοιχων μιλησιακών αγγείων. Το ψήσιμο είναι καλό και παρουσιάζει ομοιομορφία, τουλάχιστον στο σωζόμενο τμήμα του αγγείου.

1. Αρ. καταγραφής K97.1007.

2. Akurgal κ.ά. 2002, 37-50, 111, αρ. 78, εικ. 47, πίν. 6 (με παρόμοιο προφίλ). Σύμφωνα με τις αναλύσεις, τόπος προέλευσης είναι αυτός που οι συγγραφείς ορίζουν ως «Α», ο οποίος αντιστοιχεί με τη Μίλητο και το «εργαστήριο του Kalabaktere». Πρβλ. επίσης: von Graeve κ.ά. 1987, 24-27, αρ. 54-67, πίν. 15-16. Samos VI.1, πίν. 80.

Εικ. 1. Θραύσμα καρποδόχης Ανατολικής Ελλάδας, αρ. K97.1007 (© Καραμπουρνάκι, Πανεπιστημιακή ανασκαφή).

διακόσμηση (Εικ. 1). Στην εξωτερική επιφάνεια σώζονται τέσσερις μαύρες ταινίες, στοιχείο συνηθισμένο στη διακόσμηση της κατηγορίας αυτής. Στο εσωτερικό, η άκρη του χείλους κοσμείται με μαύρη ταινία, ενώ η διακόσμηση του σώματος αποτελείται από ζώνες με παρεμβαλλόμενες ταινίες ανάμεσά τους. Από το χείλος προς το κέντρο του αγγείου, η διάταξη της διακόσμησης ακολουθεί την εξής σειρά: α) ιώδης ταινία, β) λευκή ταινία ανάμεσα σε μελανές γραμμές, γ) εναλλαγή ιώδους-μελανής-ιώδους ταινίας, δ) λευκή ταινία διακοσμημένη με μελανά ορθογώνια που εμφανίζονται εναλλάξ πάνω και κάτω δημιουργώντας ένα οδοντωτό μοτίβο, ε) μελανή-ιώδης-μελανή-ιώδης ταινία (οι τελευταίες τρεις απολεπισμένες), και στ) ζώνη με μετόπες γεωμετρικών κοσμημάτων (διατηρείται μία), οι οποίες χωρίζονται με οκτώ ακτίνες, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα (Εικ. 1). Δεξιά της σωζόμενης μετόπης σώζονται επτά ακτίνες, από τις οποίες η τρίτη από αριστερά αποδίδεται ως γραμμή, ίσως λόγω της έλλειψης χώρου. Στη μετόπη αυτή απεικονίζεται ένα τετράγωνο, το περίγραμμα του οποίου ορίζεται με μελανό χρώμα, με το εσωτερικό του αφημένο στο λευκό επίχρισμα, που αποτελεί και το βάθος πάνω στο οποίο τοποθετείται με μελανό χρώμα, η εσωτερική διακόσμηση του τετραγώνου. Από το μέσον της κάθε πλευράς του τετραγώνου και προς το εσωτερικό του,

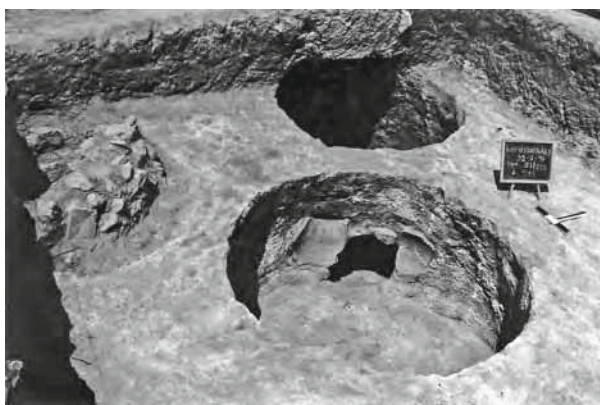
ξεκινούν τέσσερα συνολικά τετράγωνα αποδοσμένα με το ίδιο μελανό χρώμα. Στο κέντρο εγγράφεται ένα Χ μέσα σε τετράγωνο, ορισμένο με μελανό περίγραμμα. Από τις γωνίες του κεντρικού αυτού τετραγώνου ξεκινούν μικρότερα μελανά τετράγωνα. Στην επόμενη προς τα αριστερά της σωζόμενης, μετόπη παρόλο που δεν σώζεται ευδιάκριτο τμήμα, μπορεί να φανεί ότι η απόληξη του μοτίβου που τη διακοσμούσε εφάπτονταν στην ταινία που όριζε την επόμενη ζώνη.

Κάτω από τη ζώνη με τις μετόπες, ακολουθεί: ζ) εναλλαγή μελανής-ιώδους (αρκετά απολεπισμένης)-μελανής ταινίας, η) ζώνη διακοπτόμενου μαιάνδρου προς τ' αριστερά που ορίζεται από μελανές γραμμές (απολεπισμένες σήμερα), θ) εναλλαγή ιώδους-μελανής-ιώδους ταινίας, και ι) ζώνη με έλικες και μελανά τρίγωνα στα μεταξύ τους διάκενα, στο επάνω και κάτω μέρος. Η τελευταία αυτή ζώνη περιέβαλε το, χαμένο σήμερα, μέταλλο.

Τα τρία σωζόμενα θραύσματα του αγγείου βρέθηκαν στην τομή 27/89δ⁶, στο υπόσκαπτο της

6. Τα όστρακα βρέθηκαν στις 23/7/1997, στην τομή 27/89δ, την ανασκαφή της οποίας επέβλεπε ως τομεάρχης ο Δρ. Β. Ευαγγελίδης (τότε μεταπτυχιακός φοιτητής αρχαιολογίας). Για την τομή και το υπόσκαπτο: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329. Tsiafakis 2009. Το βορειοδυτικό υπόσκαπτο έχει άνοιγμα 1,65 μ. Σώζεται σε βάθος 1,70-1,80 μ. περίπου, μαζί με τις σειρές των αργών λίθων που

Εικ. 2α-β. Άποψη της τομής 27/89δ με το υπόσκαπτο της βορειοδυτικής γωνίας, στις 23/7/1997 (© Καραμπουρνάκι, Πανεπιστημιακή ανασκαφή).

βορειοδυτικής γωνίας και σε βάθος περίπου δύο μέτρων από τη σημερινή επιφάνεια (Εικ. 2α-β). Τα όστρακα αποτελούσαν μέρος του γεμίσματος της ημιυπόγειας κυψελόμορφης κατασκευής, η οποία εντάσσεται σε ένα σύνολο παρόμοιων κατασκευών που έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα στην αρχαία εγκατάσταση της επιφάνειας της τούμπας στο Καραμπουρνάκι και θεωρούνται πλέον βασικό χαρακτηριστικό της⁷. Αυτό που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο υπόσκαπτο από τα περισσότερα του χώρου, είναι ότι διατηρούσε μέρος του υπέργειου τμήματός του, το οποίο οριζόταν από αργούς λίθους στην περιφέρειά του⁸ (Εικ. 2β). Τα θραύσματα της καρποδόχης, όπως και το σύνολο του υλικού που βρέθηκε μέσα στον χώρο αυτό, αποτελούν απορρίμματα τα οποία απέθεσαν εκεί μετά, προφανώς, από την εγκατάλειψη της αρχικής χρήσης του. Το ενδιαφέρον, σχετικά με το βορειοδυτικό υπόσκαπτο, είναι πως αποτελεί ένα από τα λίγα μέχρι σήμερα, που θα μπορούσαν να αποκαλεστούν ‘δίδυμα’⁹. Στην προκειμένη περίπτωση, η ημιυπόγεια κατασκευή όχι μόνο βρίσκεται σε επαφή με το υπόσκαπτο που εντοπίστηκε στο κέ-

ντρο της τομής 27/89δ, αλλά επικοινωνούσε μαζί του με άνοιγμα στο κάτω τμήμα του¹⁰. Σε κάποια φάση, ωστόσο, το άνοιγμα σφραγίστηκε με πηλόχωμα και ενισχύθηκε με κομμάτια πύθων¹¹, καθιστώντας τις δύο κατασκευές ανεξάρτητες μεταξύ τους.

Το βορειοδυτικό υπόσκαπτο, εκτός από τα όστρακα της εξεταζόμενης καρποδόχης, περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, η οποία στην πλειονότητά της ανήκει στην αρχαϊκή περίοδο, με λίγες εξαιρέσεις που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα γεωμετρικά χρόνια. Το γέμισμα αποτελούσε μαλακό λεπτό, σαν στάχτη, γκριζοκάστανο χώμα με σποραδικά ίχνη καύσης¹². Εκτός από άφθονη κεραμική, στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τμήματα από πλίνθινες κατασκευές, εστίες και πύθους, κέραμοι, όστρεα, οστά ζώων και ίσως κάποια ψαροκόκαλα. Δεν παρατηρήθηκε κάποια ιδιαίτερη συγκέντρωση ευρημάτων οποιασδήποτε κατηγορίας σε κανένα τμήμα ή βάθος του υπόσκαπτου, αλλά ήταν μάλλον διασκορπισμένα σε όλη την έκτασή του. Η κεραμική που εντοπίστηκε ήταν στην πλειονότητά της αρχαϊκή, καλής ποιότητας χρηστική, χωρίς να λείπουν, ωστόσο, τα αγγεία ‘πολυτελείας’. Όσον αφορά στα τελευταία, πρόκειται κυρίως για αγγεία των εργαστηρίων της Ανατολικής Ελλάδας και κάποια κορινθιακά, στα οποία έρχεται

περιβάλλουν την περιφέρειά του στην επιφάνεια του εδάφους. Το υπόγειο τμήμα του έχει βάθος 1,35-1,40 μ. περίπου.

7. Για τις κατασκευές αυτές: Τιβέριος 1995-2000, 304-305. Τιβέριος 2009α, 387-388. Tsiafakis 2009. Tsiafakis 2010α. Tsiafakis 2010β.

8. Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή κατασκευή της ανωδομής με αργούς λίθους τοποθετημένους σε σειρές, τη μία επάνω στην άλλη, φαίνεται ότι ήταν φτιαγμένα όλα τα υπόσκαπτα της τούμπας στο Καραμπουρνάκι. Ωστόσο, τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα δεν επιτρέπουν κάποια αποκατάσταση του υπέργειου τμήματος, καθώς δεν είναι γνωστό ούτε το ύψος τους αλλά ούτε και το αν είχαν κάποια κλίση και το πώς έκλινε το επάνω τμήμα. Ενδιαφέρον πάντως είναι ότι όλη η περιφέρεια του κύκλου ορίζεται από αργούς λίθους και δεν μένει κάποιο κενό, ως άνοιγμα.

9. Έτσι αποκαλούνται όσα είναι τοποθετημένα σε άμεση επαφή, το ένα δίπλα στο άλλο.

10. Οι διαστάσεις του ανοίγματος είναι: Ύψος 0,50 μ. Πλάτος 0,58 μ. Τα δύο υπόσκαπτα χωρίζονταν μεταξύ τους με λεπτό τοίχωμα πάχους 0,60 μ.

11. Ενδιαφέρον είναι πως τα τμήματα αυτά των πύθων δεν τοποθετήθηκαν πρόχειρα ή τυχαία, αλλά μπηκαν προσεκτικά και μάλιστα σε δύο στρώσεις και από τις δύο πλευρές του ανοίγματος.

12. Το χώμα αυτό, μαζί με άφθονη κεραμική, οστά και όστρεα, αποτελεί κατά κανόνα το γέμισμα των περισσότερων από τα υπόσκαπτα που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στο Καραμπουρνάκι. Βλ. σχετικά: Tsiafakis 2009.

να προστεθεί και το τμήμα ενός λακωνικού κρατήρα¹³. Ειδικά για την κεραμική της Ανατολικής Ελλάδας, που βρέθηκε στην ημιυπόγεια κατασκευή μαζί με την υπό εξέταση καρποδόχη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για συμποσιακά κυρίως σκεύη, με έμφαση στα αγγεία πόσης¹⁴. Αξιοσημείωτη ήταν επίσης και η παρουσία τμημάτων εμπορικών αμφορέων, από τους οποίους διακρίνονται οι χιώτικοι και οι αττικοί τύπου SOS. Από την εγχώρια παραγωγή, ξεχωρίζουν οι αμφορείς και οι οινοχόες, δείγματα της 'ασημιζουσας', αλλά και 'ωκέλυφα' αγγεία, προϊόντα προφανώς τα τελευταία του τοπικού κεραμικού εργαστηρίου στο Καραμπουρνάκι¹⁵.

Σε απόσταση περίπου 20 εκ. ψηλότερα από τον πυθμένα του υπόσκαπτου, εντοπίστηκαν μαζί και τα τρία τμήματα της εξεταζόμενης καρποδόχης, δίνοντας την εντύπωση ότι όταν πετάχτηκαν αποτελούσαν ένα ενιαίο κομμάτι, που έσπασε στη συνέχεια. Ωστόσο, μέσα στο γέμισμα δεν βρέθηκαν άλλα όστρακα για

13. Ενδιαφέρουσα είναι η απουσία της αττικής κεραμικής από το υπόσκαπτο αυτό, με εξαίρεση βέβαια τους αμφορείς τύπου SOS. Αυτή η έλλειψη της λεπτής αττικής κεραμικής συμβαδίζει πιθανότατα με το ότι ο κύριος όγκος της κεραμικής που βρέθηκε στο βορειοδυτικό υπόσκαπτο χρονολογείται στους αρχαίους χρόνους, μέχρι και το πρώτο μέρος του 6ου αι. π.Χ. Την εποχή αυτή δεν εντοπίζεται ακόμη στο Καραμπουρνάκι τακτική εισαγωγή αττικών αγγείων (οι αμφορείς τύπου SOS αποτελούν διαφορετική κατηγορία). Για την αττική και κορινθιακή κεραμική στο Καραμπουρνάκι: Manakidou 2003. Ταυτόχρονα, η απουσία αυτή μπορεί να αποτελεί ένδειξη και για την εποχή της απόρριψης.

14. Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί το αρ. K97.1088, τμήμα από ιωνικό bucchero αλάβαστρο, το οποίο χρονολογείται μάλλον στο τέλος του 7ου με α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Ένα δεύτερο μυροδοχείο από το υπόσκαπτο της βορειοδυτικής γωνίας, είναι το αλάβαστρο αρ. K97.1084, έργο του κορινθιακού εργαστηρίου, που χρονολογείται μάλλον επίσης προς τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τα περισσότερα από τα κορινθιακά αγγεία που βρέθηκαν στον χώρο αυτό είναι συμποσιακά σκεύη, ενώ υπάρχουν και κάποια θραύσματα κορινθιακών εμπορικών αμφορέων. Στις εξαιρέσεις θα πρέπει να προστεθεί και το κορινθιακό εξάλειπτρο αρ. K97.952. Η παρουσία μυροδοχείων στον χώρο του οικισμού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς τα αγγεία αυτά είναι ταφικά. Εφόσον τα συγκεκριμένα προέρχονται από οικία ή οικίες, τότε θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως στοιχείο του καλλωπισμού των γυναικών του οικισμού και δείγμα των προτιμήσεών τους για αρωματικές ουσίες και αιθέρια έλαια. Βλ. Ακτσελή και Μανακίδου 2001, 90. Για τα μυροδοχεία βλ. Μπαντίνου στον παρόντα τόμο, με σχετική βιβλιογραφία. Για τα κορινθιακά εξάλειπτρα στη Μακεδονία, και το περιεχόμενό τους, βλ. Σαριπανίδη στον παρόντα τόμο.

15. Για την 'ωκέλυφη' κεραμική, βλ. τα άρθρα των Παντή και Χαβέλα στον παρόντα τόμο, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για το εργαστήριο κατασκευής της κεραμικής αυτής στο Καραμπουρνάκι: Τσιαφάκη & Μανακίδου 2010. Για την ασημιζουσα κεραμική βλ. το άρθρο του Γκατζιδή στον παρόντα τόμο με τη σχετική βιβλιογραφία.

τη συμπλήρωση του αγγείου, οπότε φαίνεται πως είχε ήδη σπάσει πριν από την απόρριψή του. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε ήδη¹⁶, κανένα από τα σπασίματα δεν φαίνεται να προκλήθηκε κατά την ανασκαφή του χώρου, αλλά έγιναν στην αρχαιότητα. Παρόμοια είναι η εικόνα και για τα περισσότερα από τα αγγεία του γεμίσματος.

Ο τύπος αυτός της καρποδόχης με πόδι αποτελεί όχι μόνο χαρακτηριστικό αλλά και αγαπητό τύπο της κεραμικής των εργαστηρίων της Ανατολικής Ελλάδας. Κρίνοντας από τα γνωστά παραδείγματα, φαίνεται να ξεκινά περίπου στα μέσα του 7ου αι. π.Χ.¹⁷, δηλ. στα χρόνια του «Middle Wild Goat I» σύμφωνα με την παραδοσιακή ταξινόμηση¹⁸. Εμφανίζεται ωστόσο, ιδιαίτερα συχνά κατά την εποχή του «Middle Wild Goat II», ενώ συνεχίζεται και μέσα στον 6ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με το πλέον πρόσφατο σύστημα ταξινόμησης¹⁹, το εξεταζόμενο αγγείο εντάσσεται στην κατηγορία «MileA Id», η οποία καλύπτει μέρος της «Middle Wild Goat II» και της «Middle Wild Goat III»²⁰. Χρονολογικά η «MileA Id» αντιστοιχεί στο διάστημα 610-580/570 π.Χ. Όσον αφορά στο εξεταζόμενο αγγείο, ο τύπος της συγκεκριμένης καρποδόχης φαίνεται να βρίσκει παράλληλα κυρίως στα τέλη του 7ου αι. π.Χ.²¹ Παρά το πολυπληθές των σωζόμενων παραδειγμάτων, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποικιλία στον συνδυασμό των μοτίβων που κοσμούν τις καρποδόχες, αν και κατά κανόνα χρησιμοποιούνται τα

16. Βλ. σημ. 5.

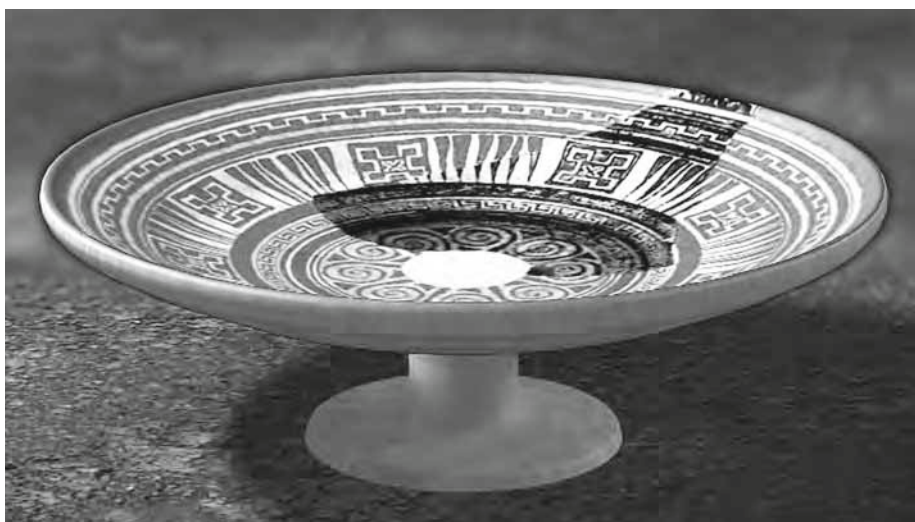
17. Cook & Dupont 2003, 42. *Samos* VI.1, 10. Καρδάρ 1963, 115-129.

18. Cook 1960, 118-126. Cook 1992, 256-262.

19. Το θέμα της κατηγοριοποίησης και της ταξινόμησης της κεραμικής παραγωγής των εργαστηρίων της Ανατολικής Ελλάδας απασχόλησε επί δεκαετίες την έρευνα. Η Ρόδος, λόγω των παλιότερων ευρημάτων στο νησί, αποτέλεσε τον τόπο απόδοσης πολλών κατηγοριών αρχικά (π.χ. Schiering 1957 και Καρδάρ 1963), για να αντικατασταθεί στη συνέχεια από άλλες περιοχές (Μίλητος, Σάμος, Βόρεια Ιωνία κτλ.). Σχετικά με την ιστορία της έρευνας και τα διάφορα προβλήματα: Walter-Karydi 1986. Cook 1997, 295-300. Cook & Dupont 2003, 5-7. Akurgal κ.ά. 2002, 25-36. Για το πλέον πρόσφατο σύστημα ταξινόμησης της κεραμικής της Ανατολικής Ελλάδας: Kerschner & Schlotzhauer 2005. Schlotzhauer 2006, 134-141. Για την ένταξη του εξεταζόμενου αγγείου στην κατηγορία «MileA Id»: Kerschner & Schlotzhauer 2005, 33-45. Για την προέλευση από τη Μίλητο: Akurgal κ.ά. 2002, 37-50, 111, αρ. 78, εικ. 47, πίν. 6. Ευχαριστώ τον Δρ. Μ. Kerschner όχι μόνο για την επιβεβαίωση της ένταξης του εξεταζόμενου αγγείου στην κατηγορία αυτή, αλλά και για τις χρήσιμες συζητήσεις και όλες τις πληροφορίες που μου παρείχε.

20. Η «Middle Wild Goat III» εισήχθη από τον Cook μεταγενέστερα από τις υπόλοιπες κατηγορίες των «Wild Goat» που ταξινομήσε ο ίδιος: Cook 1992, 260-262.

21. *Ashkelon* III, 232-242, 330.

Εικ. 3. Τρισδιάστατη αποκατάσταση του θραύσματος της καρποδόχης αρ. Κ97.1007 (© Τμήμα Πολιτιστικής Τεχνολογίας, Ε.Κ. «Αθηνά» / Καραμπουρνάκι, Πανεπιστημιακή ανασκαφή).

ίδια ή παρεμφερή, μοτίβα. Ενώ οι ομοιότητες ανάμεσα στα γνωστά παραδείγματα είναι εμφανείς, δεν παρατηρείται η ύπαρξη πανομοιότυπων αγγείων, αλλά υπάρχουν διαφορές από το ένα στο άλλο²².

Η συμπλήρωση του αγγείου (Εικ. 3) που οδηγεί σε μία μέγιστη διάμετρο 30 εκ., εντάσσεται στις τυπικές διαστάσεις του σχήματος²³. Με βάση το σωζόμενο τμήμα, το προφίλ με το καμπύλο χείλος είναι επίσης συνηθισμένο στον τύπο και θυμίζει, μεταξύ άλλων, και μια καρποδόχη από την Κάμιρο της Ρόδου, σήμερα στο Λούβρο²⁴. Παρόμοια καμπύλη απόληξη του χείλους συναντάται σε καρποδόχες από τη Ρόδο, τη Σάμο, τη Μίλητο και αλλού²⁵. Η εξωτερική διακόσμηση με τις επάλληλες ταινίες επάνω σε λευκό επίχρυσμα, είναι χαρακτηριστική του σχήματος της καρποδόχης της Ανατολικής Ελλάδας.

22. Για συγκεντρωμένες καρποδόχες και πινάκια: Kinch 1914, σποράδην. *Clara Rhodos* III, σποράδην. *Clara Rhodos* IV, σποράδην. *Clara Rhodos* VI-VII, σποράδην. Καρδάρη 1963, 117-124, πίν. 9-10 και σποράδην. CVA Rodi Museo Archeologico dello Spedale dei Cavalieri 1, πίν. 2-3 [G. Jacopi]. *Samos* VI.1, 10-17, 52, 60-61, πίν. 24-33, 66, 73-75, 79-80, 120-123, 132-140. Pautasso, Kerschner & Mommsen 2009, 68-76. *Askelon* III, 232-242, 330. Για το διακοσμητικό σύστημα και τα μοτίβα που τις κοσμούν: Kinch 1914, 255. Καρδάρη 1963, 133-174.

23. Cook & Dupont 2003, 42.

24. Παρίσι, Λούβρο, αρ. Α 352. Για το προφίλ: Καρδάρη 1963, 118, αρ. 8, πίν. Β, αρ. ι. CVA Paris, Musée du Louvre 1, πίν. 1.8 (II D c) [E. Pottier].

25. CVA Oxford, Ashmolean Museum 2, πίν. 4.16 [J. D. Beazley, H. G. G. Payne & E. R. Price]. *Samos* VI.1, πίν. 73, αρ. 567 (από τη Ρόδο, τέλη 7ου αι. π.Χ.), πίν. 80, αρ. 654 (μυλησιακό, από το Ηράιο της Σάμου). CVA Paris, Musée du Louvre 1, πίν. 1.7,8 (II D c) [E. Pottier]. Kinch 1914, πίν. 17, αρ. 3α, 6. *Clara Rhodos* IV, 386, εικ. 441. Kleine 1979, 150, αρ. 55, εικ. 22, πίν. 40.3 (6ος αι. π.Χ.)

Ο διαχωρισμός της εσωτερικής επιφάνειας σε ζώνες γύρω από ένα κεντρικό μετάλλιο, αποτελεί επίσης τον κανόνα στο διακοσμητικό σύστημα που ακολουθείται. Εκτός από τη Μίλητο, ωστόσο, που ήταν κέντρο παραγωγής του, το σχήμα φαίνεται ότι γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και κατασκευάστηκε από διάφορα εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας, το καθένα από τα οποία όμως το απέδωσε με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά²⁶, καθιστώντας το με τον τρόπο αυτό αναγνωρίσιμο.

Η αποσπασματικότητα στην σωζόμενη διακόσμηση του παρουσιαζόμενου θραύσματος δημιουργεί περιορισμούς στην αποκατάσταση των μοτίβων που κοσμούσαν τις χαμένες σήμερα μετόπες και το μετάλλιο του. Η διατήρηση όμως του προφίλ του από την απόληξη του χείλους μέχρι σχεδόν το κέντρο του αγγείου, κατέστησε δυνατή την τρισδιάστατη αποκατάστασή του κάνοντάς το κυρίως προσιτό στον μη ειδικό θεατή²⁷, αλλά και διευκολύνοντας σε κάποια σημεία

26. Βλ. ενδεικτικά: Iren 2003, σποράδην, για την αιολική παραγωγή. Paspalas 2006, 93-104, για παραδείγματα από τη Σμύρνη.

27. Η τρισδιάστατη (3D) αποκατάσταση του αγγείου είναι αποτέλεσμα συνεργασίας της υπογράφουσας με τον τότε φοιτητή του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών της Πολυτεχνικής Σχολής Ξάνθης, κ. Χ. Ξάνθη. Εκτός από το ίδιο το θραύσμα και τις φωτογραφίες του, χρησιμοποιήθηκαν, ως παράλληλα, φωτογραφίες από άλλες καρποδόχες, που παρουσιάζουν παρόμοιο προφίλ και διακοσμητικό σύστημα. Η τρισδιάστατη αποκατάσταση του αντικείμενου επιτρέπει με ασφάλεια την ακριβή μέτρηση της διαμέτρου του και της εικόνας που παρουσιάζουν οι διακοσμητικές του ζώνες. Εξαιτίας της παντελούς απουσίας του μετάλλιου, δεν έγινε απόπειρα οποιασδήποτε αποκατάστασης της διακόσμησης που μπορεί να έφερε, και προτιμήθηκε να αφαιρεθεί.

και τη μελέτη του (Εικ. 3). Η τρισδιάστατη συμπλήρωση του δείχνει ότι πρέπει να υπήρχαν οκτώ μετόπες συνολικά στη ζώνη αυτή, αριθμός που συμφωνεί με τα σωζόμενα παραδείγματα²⁸. Από τη σωζόμενη διακόσμηση του θραύσματος, ξεχωρίζουν το τετράγωνο που κοσμεί τη μετόπη στην επάνω ζώνη και οι έλικες που πλαισιώναν το, χαμένο, σήμερα μέταλλιο.

Ενδιαφέρον προκαλεί η ταινία με το οδοντωτό μοτίβο, που μεσολαβεί ανάμεσα στο χείλος και στη ζώνη με τις μετόπες. Η παρουσία της δεν αποτελεί συνηθισμένο στοιχείο, καθώς στην πλειονότητα των γνωστών παραδειγμάτων η ζώνη με τις μετόπες βρίσκεται αμέσως μετά το χείλος ή έστω με τη μεσολάβηση μίας-δύο ταινιών σε μελανό ή ιώδες χρώμα²⁹. Παρόμοια όμως ταινία με οδοντωτό μοτίβο παρατηρείται και σε δύο ακόμη όστρακα από πινάκια ή καρποδόχες από το Καραμπουνάκι³⁰.

Η ζώνη με τις μετόπες αποτελεί κοινό τόπο διακόσμησης στην κατηγορία και παρόλο που η ποικιλία στον συνδυασμό των μοτίβων που τις κοσμούν δεν επιτρέπει τη συμπλήρωση των υπολοίπων, εύκολα μπορεί να γίνουν υποθέσεις για αυτές. Με βάση τα σωζόμενα παραδείγματα³¹, μια σοβαρή πιθανότητα είναι ότι ζώα ή και πτηνά (όπως αϊγαγροι ή πάπιες), αλλά και προτομές αυτών, θα μπορούσαν να γεμίζουν τις μετόπες που θα πλαισιώναν όσες είχαν φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα, όπως αυτή που σώζεται στην εξεταζόμενη καρποδόχη. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και στην περιγραφή του αγγείου, το μοτίβο της προς τα αριστερά της σωζόμενης μετόπης απολήγει στη γραμμή που ορίζει τη ζώνη αυτή. Εάν δεν πρόκειται για τη βάση ενός τριγώνου, από αυτά

που πλαισιώνουν συχνά τις προτομές των ζώων σε ανάλογες καρποδόχες³², τότε θα μπορούσε να είναι η απώλξη ενός αλλού διακοσμητικού μοτίβου, στοιχείο συνηθισμένο άλλωστε. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαν όλες οι μετόπες της ζώνης αυτής, να έφεραν απλά γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα³³. Ο αριθμός των ακτινών που χωρίζουν τις μετόπες μπορεί να διαφέρει, ανάλογα με τον διαθέσιμο χώρο³⁴ και μάλιστα συχνά στο ίδιο το αγγείο. Η διαφοροποίηση του αριθμού αυτού επάνω στο ίδιο το αγγείο, με την επακόλουθη έλλειψη συμμετρίας, φαίνεται να μην απασχολεί τους αγγειογράφους, οι οποίοι θέλουν να αποτυπώσουν συγκεκριμένα μοτίβα. Όπως προκύπτει από τα γνωστά παραδείγματα, κύριο μέλημά τους είναι το περιεχόμενο των μετοπών και όχι η συμμετρία στον διαχωρισμό τους. Ενδιαφέρουσα είναι συνεπώς από τον αγγειογράφο μας, η προσθήκη της κάθετης γραμμής ανάμεσα στις ακτίνες, ενώ δεν μπορεί να θεωρηθεί αναγκαία. Οι ακτίνες παρουσιάζουν λεπτή και επιμηκυμένη απόληξη, στοιχείο επίσης ενδεικτικό της εποχής τους, δηλ. τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.³⁵ Όσον αφορά στο συγκεκριμένο τετράγωνο, στο κέντρο της μετόπης που σώζεται, αυτό συναντά παράλληλα σε αρκετές καρποδόχες που έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στη Ρόδο και τη Σάμο³⁶. Όπως φαίνεται τόσο από τα αναφερόμενα αλλά και από άλλα παραδείγματα, συναντάται τόσο στην «κατηγορία MileA Ic/Id», αλλά σχετίζεται και με την «MileA IIa» (πρώιμα Fikellura).

Η κεντρική ζώνη με τις έλικες δεν αποτελεί συνηθισμένο μοτίβο στις γνωστές καρποδόχες. Η έλικα, και μάλιστα σε σύνθετους συνδυασμούς, συναντάται στα εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας και σε σχήματα γνωστά, όπως οι οινοχόες του «ρυθμού

28. Έξι με οκτώ μετόπες φαίνεται να είναι ο τυπικός αριθμός τους στις περισσότερες γνωστές περιπτώσεις. Βλ. παραδείγματα στη σημ. 22 αλλά και Cook & Dupont 2003, 42.

29. Τα παραδείγματα που ακολουθούν αφορούν σε καρποδόχες που έχουν παρόμοιο διακοσμητικό σύστημα και καμπύλη απόληξη του χείλους, όπως η καρποδόχη από το Καραμπουνάκι, βλ. ενδεικτικά: CVA Paris, Musée du Louvre 1, πίν. 1.7, 8 (II D c) [E. Pottier]. Blikenberg & Kinch 1931, πίν. 44, αρ. 975. Samos VI.1, πίν. 27 (201), 28 (211), 73 (567), 74 (568), 80 (654).

30. Πρόκειται για μεμονωμένα όστρακα (αρ. K97.129 & K95.446), που δεν επιτρέπουν την ακριβή αναγνώριση του προφίλ του σχήματος. Στο όστρακο αρ. K97.129 το οδοντωτό μοτίβο βρίσκεται επίσης επάνω στο σώμα του αγγείου, ακριβώς κάτω από το χείλος, με τη μεσολάβηση μιας λεπτής ταινίας αφημένης στο χρώμα του επιχρίσματος. Στο όστρακο αρ. K95.446 ωστόσο, το μοτίβο κοσμεί το χείλος του αγγείου.

31. Βλ. παραπάνω σημ. 22. Για σχετική περιγραφή και παραδείγματα: Samos VI.1, 13, πίν. 26, 27, 73, 80. Πρβλ. επίσης Kinch 1914, πιν. 3, 4, 17.

32. CVA Paris, Musée du Louvre 1, πίν. 1.7 (II D c) [E. Pottier].

33. Πρβλ. CVA Musée Scheurleer (La Haye) 1, πίν. 1, αρ. 2 [C. W. Lunsingh Scheurleer]. Clara Rhodos VI-VII, 94, εικ. 106. CVA Berlin Antiquarium 4, πίν. 161.3, 163.3 [N. Kunisch].

34. Samos VI.1, πίν. 73. Clara Rhodos III, 84, εικ. 74, όπου υπάρχει το ίδιο τετράγωνο με το δικό μας σε μετόπη και ο αριθμός των ακτινών που το περιβάλλουν κυμαίνεται μεταξύ έξι και επτά.

35. Kerschner & Schlotzhauer 2005, 45. Von Graeve κ.ά. 1987, πίν. 15.

36. Schiering 1957, Beil. 5. Το κάτω δεξιά που αντιστοιχεί στο δικό μας τετράγωνο –με εξαίρεση το μελανό βάθος στο κέντρο του– προέρχεται από καρποδόχη του αποκαλούμενου κατά τον Schiering (1957, 148) ρυθμού της Καμίρου. Βλ. επίσης: Clara Rhodos III, 84, εικ. 74. CVA Berlin Antiquarium 4, πίν. 161.3, 163.3 [N. Kunisch] (6ος αι. π.Χ.). CVA München Antikensammlungen 6, πίν. 276.1,2 [E. Walter-Karydi] (β' τέταρτο 6ου αι. π.Χ.). Samos VI.1, πίν. 80, αρ. 654 (μυθισακό, από το Ηραίο της Σάμου).

των αιγάρων»³⁷. Σε πινάκια και καρποδόχες απαντά σε διπλές πλούσιες συνθέσεις³⁸, αρκετά διαφορετικές από αυτή του εξεταζόμενου αγγείου. Επιπλέον, τα παραδείγματα που παρουσιάζονται στη δημοσίευση της κεραμικής από τη Σάμο ακολουθούν ένα άλλο διακοσμητικό σύστημα, όπως για παράδειγμα ελεύθερη φυτική διακόσμηση³⁹ ή διακόσμηση σε ζώνες με συνεχόμενες ζωφόρους ζώνων, όπως αυτές στις οινόχοες, και χωρίς μετόπες⁴⁰.

Διπλές έλικες συναντούνται βέβαια και σε καρποδόχες που διακοσμούνται σε ζώνες με μετόπες, μόνο που κατά κανόνα οι έλικες αποτελούν μοτίβο σε κάποια ή κάποιες από τις μετόπες⁴¹. Μία ανάλογη περίπτωση με τη δική μας ίσως απεικονίζεται σε θραύσματα από τη Σάμο, αν και τα σωζόμενα τμήματα και στα όστρακα αυτά είναι πολύ μικρά για μια ασφαλή αποκατάσταση της διακόσμησης⁴². Η ποικιλία, που αναφέρθηκε παραπάνω, ως προς τον συνδυασμό των συγκεκριμένων μοτίβων που κοσμούν τα αγγεία αυτά, επιβεβαιώνεται με το εξεταζόμενο παράδειγμα. Φαίνεται δηλαδή ότι ο αγγειογράφος μας θέλησε να δώσει μια κάπως διαφορετική εικόνα, συνδυάζοντας με διαφορετικό τρόπο τα μοτίβα που είχε στη διάθεσή του, ξεφεύγοντας με τον τρόπο αυτό από τη λογική της μαζικής παραγωγής που χαρακτηρίζει πολλά από τα υπάρχοντα παραδείγματα.

Κρίνοντας από τη διάμετρο του μεταλλίου, όπως προκύπτει και από την τρισδιάστατη αποκατάστασή του (Εικ. 3 & 4), οι έλικες δεν θα πρέπει να συνεχίζονταν για πολύ ακόμη προς το κέντρο. Ο εναπομείναν χώρος επίσης, δεν επιτρέπει την απόληξή τους σε μία ισομεγέθη έλικα. Άλλωστε τα σωζόμενα τμήματα των τριγώνων που διακρίνονται στο κάτω τμήμα τους, υποδηλώνουν ότι κάπου εκεί θα πρέπει να

Εικ. 4. Διαδικασία τρισδιάστατης αποκατάστασης της καρποδόχης αρ. K97.1007 (© Τμήμα Πολιτιστικής Τεχνολογίας, Ε.Κ. «Αθηνά» / Καραμπουρνάκι, Πανεπιστημιακή ανασκαφή).

τοποθετηθεί και η απόληξή τους. Ο εντυπωσιακός αυτός διάκοσμος με τις έλικες θα δικαιολογούσε ένα λιτό κεντρικό μοτίβο, όπως έναν κύκλο αποδοσμένο με μελανό χρώμα, δηλαδή ένα στοιχείο συνηθισμένο στην κατηγορία αυτή.

Τα σωζόμενα μοτίβα (τετράγωνο, διπλές έλικες) σε συνδυασμό με όλο το διακοσμητικό σύστημα που ακολουθείται στην εξεταζόμενη καρποδόχη, αλλά και το προφίλ της, επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση του αγγείου στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., όπως προτάθηκε και στην αρχή⁴³.

Ωστόσο, η παρουσία της εξεταζόμενης καρποδόχης στο Καραμπουρνάκι δεν είναι ανεξάρτητη από τα υπόλοιπα παραδείγματα της μιλησιακής κεραμικής παραγωγής που έχουν βρεθεί στον χώρο της τούμπας. Άλλωστε, η εγκατάσταση αυτή που αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Θέρμης, διέθετε και το λιμάνι της περιοχής, στο οποίο έφταναν διάφορες εισαγωγές⁴⁴. Κάποια όστρακα από οινόχοες του «ρυθμού των αιγάρων» που έχουν εντοπιστεί στο

37. Σχετικά παραδείγματα από καρποδόχες της Ανατολικής Ελλάδας που φέρουν έλικες: *Samos* VI.1, 42-43, 46-47, 55-56, 59, 85-86. Η έλικα αποτελεί επίσης μοτίβο που συναντάται και στην αιολική κεραμική: Iren 2003, 120.

38. *Samos* VI.1, 60, αρ. 651, εικ. 127, πίν. 77 και σελ. 62, αρ. 659, εικ. 129, πίν. 79. Και τα δύο παραδείγματα αναγνωρίζονται ως μιλησιακά προϊόντα. Επίσης: *Samos* VI.1, 85, αρ. 981, εικ. 156.

39. Ελεύθερη φυτική διακόσμηση υπάρχει στο *Samos* VI.1, 62, αρ. 659, εικ. 129, πίν. 79.

40. Συνεχόμενες ζωφόρους με αιγάρους σε ζώνες υπάρχουν στο *Samos* VI.1, 60, αρ. 651, εικ. 127, πίν. 77.

41. Πρβλ. τις διπλές έλικες: *Samos* VI.1, πίν. 80, αρ. 657, 667. CVA Musée Scheurleer (La Haye) 1, πίν. 1, αρ. 2 [C. W. Lunsingh Scheurleer]. *Clara Rhodos* IV, 387, 391, αρ. 15, εικ. 441. Kinch 1914, πίν. 17. CVA Paris, Musée du Louvre 1, πίν. 1.5, 1.8 (II D c) [E. Pottier].

42. *Samos* VI.1, πίν. 31, αρ. 223-225.

43. Η χρονολόγηση αυτή προκύπτει και μέσα από τη σύγκριση με τα παραδείγματα που αναφέρονται σε όλο το κείμενο. Βλ. σχετικά και παραπάνω, στην αρχή του κειμένου.

44. Τιβέριος 2009, 394. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι το λιμάνι αυτό της αρχαίας Θέρμης, ήταν και το μοναδικό της περιοχής. Κατά συνέπεια, εδώ θα γίνονταν οι εμπορικές συναλλαγές και εδώ θα έφταναν και τα εισαγόμενα προϊόντα για να προωθηθούν στο εσωτερικό. Αντίστοιχα από εδώ θα εξαγόταν και η τοπική παραγωγή.

Καραμπουρνάκι προέρχονται επίσης από τη Μίλητο⁴⁵. Ο αριθμός τους είναι μικρός, αλλά ευδιάκριτος και απ' ό,τι φαίνεται ανήκουν κυρίως σε αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται «Middle Wild Goat Style», ενώ σύμφωνα με την πιο σύγχρονη κατάταξη εντάσσονται στην «κατηγορία MileA Ic & d»⁴⁶. Η κεραμική του «ρυθμού των αιγάγρων» που εισάγεται από τη Μίλητο στο Καραμπουρνάκι χρονολογείται κυρίως στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα μέρος της λεπτής μιλησιακής κεραμικής που εντοπίζεται στον χώρο να ανήκει και στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Άλλωστε και κάποια άλλα όστρακα από πινάκια και καρποδόχες που βρέθηκαν στο Καραμπουρνάκι είναι πιθανόν να έχουν ως τόπο προέλευσης τη Μίλητο. Στο ίδιο σύνολο της μιλησιακής κεραμικής που εντοπίστηκε στην επιφάνεια της τούμπας, φαίνεται να τοποθετείται και η εξεταζόμενη καρποδόχη.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν και οι μιλησιακοί εμπορικοί αμφορείς που, αν και όχι από τους πιο συχνούς στον χώρο, συναντούνται επίσης στο Καραμπουρνάκι⁴⁷. Η εξέτασή τους δείχνει και πάλι μια χρονολόγηση στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ., με τα παραδείγματα του «βασικού τύπου» να 'μπαίνουν' μέσα στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ.⁴⁸ Η χρονολόγηση αυτή φαίνεται να συμβαδίζει γενικά και με την υπόλοιπη μιλησιακή κεραμική που βρίσκεται στην επιφάνεια της τούμπας. Ανεξάρτητα από το αν το περιεχόμενό τους ήταν λάδι ή κάτι άλλο⁴⁹, φαίνεται πως, έστω και για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ενδιέφερε τους κατοίκους στο Καραμπουρνάκι⁵⁰.

Μέρος αυτού του εμπορικού φορτίου που αποτελούσε το περιεχόμενο των εμπορικών αμφορέων από τη Μίλητο, θα μπορούσε να είναι και τα υπόλοιπα μιλησιακά κεραμικά προϊόντα 'πολυτελείας', όπως η καρποδόχη που παρουσιάστηκε εδώ. Άλλωστε το λιμάνι της αρχαίας Θέρμης θα αποτελούσε έναν σταθμό της πορείας των δρόμων που ακολουθούσαν οι έμποροι της εποχής, οι οποίοι θα μετέφεραν προϊόντα όχι μόνο από το σημείο εκκίνησης τους αλλά και από τους ενδιάμεσους σταθμούς της πορείας τους.

Παρόλο που το πλαίσιο εύρεσής της δεν επιτρέπει, προς το παρόν τουλάχιστον, την πλήρη κατανόηση και ερμηνεία του χώρου στον οποίο ανήκε, εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η καρποδόχη ήταν μέρος των εισαγωγών που παρέμειναν στο Καραμπουρνάκι, μετά την έλευσή τους στο λιμάνι. Ίσως τράβηξε το ενδιαφέρον κάποιου από τους κατοίκους του οικισμού και αποφάσισε να την αποκτήσει ο ίδιος και να την κρατήσει.

45. Για την παρουσία του «ρυθμού των αιγάγρων» στο Καραμπουρνάκι: Τσιαφάκη 2011.

46. Βλ. παραπάνω σημ. 19 και 22.

47. Οι εμπορικοί αμφορείς από το Καραμπουρνάκι αποτελούν θέμα μελέτης και εξετάζονται από τον Κ. Φίλη στον παρόντα τόμο.

48. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Δρ. Κ. Φίλη για την επιβεβαίωση της χρονολόγησης του θραύσματος του μιλησιακού αμφορέα «βασικού τύπου» από το Καραμπουρνάκι στον 6ο αι. π.Χ.

49. Για το λάδι ως κύριο περιεχόμενο των μιλησιακών αμφορέων: Dupont 2003, 175. Για την πιθανότητα του κρασιού: Kerschner & Mommsen 2005, 128-129. Στο άρθρο του Κ. Φίλη στον παρόντα τόμο υπάρχει και σχετική συζήτηση επί του θέματος του περιεχομένου των αγγείων.

50. Εδώ βέβαια δεν θα πρέπει να ξεχνά κανείς ότι ο οικισμός ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε εξαιτίας του λιμανιού, με το οποίο ήταν άμεσα συνδεδεμένος. Κατά συνέπεια, τα ερείσματα κινητά ευρήματα που εντοπίζονται αποτελούν μόνο ένα δείγμα των εισαγωγών που έφταναν στο λιμάνι της αρχαίας Θέρμης και δεν αντιπροσωπεύουν τη συνολική ποσότητα. Καθώς τα περισσότερα από τα εισαγόμενα

προϊόντα θα προωθούνταν, όπως είναι αναμενόμενο, προς τους γύρω οικισμούς και την ενδοχώρα γενικότερα, δεν μπορεί να υπολογιστεί τι ποσοστό έμενε στην εγκατάσταση που υπήρχε στο ίδιο το Καραμπουρνάκι. Μπορεί, ωστόσο, να εκτιμηθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η ποικιλία και η προέλευση των εισαγωγών, όπως και η χρονική διάρκεια τους. Μία πρώτη 'ανάγνωση' υποδηλώνει ότι, στους αρχαϊκούς τουλάχιστον χρόνους, στο λιμάνι της αρχαίας Θέρμης έφταναν προϊόντα παρόμοια με αυτά που εντοπίζονται στο λιμάνι της Μεθώνης: Τζιφόπουλος 2012 (και προσωπικές πληροφορίες από τους ανασκαφείς και τους μελετητές της Μεθώνης). Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι οι κατηγορίες της κεραμικής δείχνουν να είναι παρόμοιες, αλλά οι ποσότητες, προς το παρόν, φαίνεται να διαφέρουν με αυτές της Μεθώνης να υπερέχουν σημαντικά. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο εδώ και η σημαντική σύγχρονη διατάραξη και καταστροφή που παρατηρείται στον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Εάν συνεπώς η ποσοτική διαφοροποίηση σχετίζεται με τους οικισμούς και την έκταση της ενδοχώρας που κάλυπτε το κάθε λιμάνι, με άλλους λόγους ή με συνδυασμό αυτών, δεν είναι ακόμη γνωστό.

Despoina Tsiafaki
An East Greek Fruitstand
at Karabournaki

SUMMARY. Subject of this paper is the publication of an East Greek fruitstand found at the settlement located on the low mound of Karabournaki, in the area of Thermaic gulf at Thessaloniki. The site is recognized as a part (*kome*) of the ancient Thermi, and in particular as its harbor. The latter, located by the settlement, was the only harbor at the center of the Thermaic gulf and it was related with the trading activities of the region.

The presented vessel is preserved in a fragmentary condition and it is recognized as a product of the Milesian workshop. It belongs to the traditionally called «Middle Wild Goat II» category or according to the most recent system, to «MileA Id», and it is dated at the end of the 7th c. BC. Although the profile of the vase does not differ from the well-known standard types of the stemmed dishes, the preserved part of the decoration holds some interesting combination of motifs. In particular, the volute pattern found at the center of the fruitstand to surround the tondo, is not common at this section of the vase. A 3D reconstruction of the vessel has been done, in order to make it widely accessible, and to facilitate its study.

The fragment was found within one of the semi-subterranean beehive shaped pits (*yposkaptōn*) in the trench 27/89d, a common attribute of the site at Karabournaki. East Greek and Corinthian pottery are the primary categories of imported ceramics found among the filling, along with the Attic SOS type and Chian trade amphorae. The local pottery was also distinctive with the so-called 'egg-shelled' (*ookelyphi*) and 'silverish' (*asimizousa*) to be characteristic. Most of the vessels found here appear to be related to symposion activities, and they belong to the Archaic period.

The studied stemmed dish belongs to a group of vases made by the Milesian workshop that have been imported to Karabournaki. They can also be related to the Milesian trade amphorae found at the settlement. It seems that all the products of Miletus (fine pottery and trade amphorae) were imported at the site during the 7th c. BC and the first part of the 6th c. BC. Consequently, they can be part of the trading routes followed at that time.

Βοιωτική κύλικα Κωμαστών από τη Θέρμη Θεσσαλονίκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου

*Μές τήν υπόγεια τήν ταβέρνα,
μές σέ καπνούς καί σέ βρισές
(ἀπάνου στρίγγλιζε ἡ λατέρνα)
ὄλ' ἡ παρέα πίναμ' ἐψές,
ἐψές σάν ὅλα τά βραδάκια
νά πᾶνε κάτου τά φαρμάκια.*

Κ. Βάρναλης, «Οἱ Μοιραῖοι»

Το ποίημα της προμετωπίδας, μελοποιημένο από τον Μίκη Θεοδωράκη, είναι το αγαπημένο του δασκάλου μας, και η μόνιμη παραγγελιά του στην αυτοσχέδια φοιτητική χορωδία μας, όταν τραγουδούσαμε στις εκδρομές και στις ανασκαφές, μέσα σε λεωφορεία και ταβερνάκια. Μαζί με ένα κύπελλο για το κρασί –παρόλο που ο ίδιος μάλλον προτιμάει τη μύρα– είναι τα δικά μου δώρα γενεθλίων σε αυτόν τον τόμο.

Η βοιωτική μελανόμορφη κύλικα που παρουσιάζεται εδώ, είναι ένα παλιό αδημοσίευτο εύρημα, που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης¹. Στον Μιχάλη Τιβέριο οφείλουμε την πρώτη δημοσίευση μελανόμορφου βοιωτικού αγγείου από τη Μακεδονία², καθώς και την πρώτη συνθετική εργασία σχετικά με τις εισαγωγές νοτιοελλαδικών αγγείων (κυρίως αττικών, αλλά όχι μόνο) στο Βόρειο Αιγαίο³.

Η κύλικα καταγράφηκε στο ευρετήριο του ΑΜΘ κατά τη δεκαετία του 1960, με αριθμό ΜΘ 3042 (Εικ. 1-3). Η μοναδική πληροφορία που σημειώνεται είναι ότι βρέθηκε στη Θέρμη (πρώην Σέδες), χωρίς να αναφέρεται η χρονολογία ή οι συνθήκες εύρεσης. Ο επόμενος αριθμός καταγραφής στο Ευρετήριο ανήκει σε ένα αγγείο από κατάσχεση, και ακολουθούν άλλα ευρήματα από τη Θέρμη με την ένδειξη: «Κοινότης Θέρμης, 28-2-63»⁴. Επομένως το αγγείο μας διαχωρίζεται από εκείνα που παρέδωσε η Κοινότητα Θέρμης το 1963, καθώς και από ορισμένα άλλα που βρέθηκαν την ίδια χρονιά και καταγράφηκαν με την ένδειξη: «Παρεδόθη υπό της ΜΟΜΑ. Ευρέθη κατά τις εργασίας διανοίξεως αντιπλημμυρικών έργων Ανθεμούντος (Θέρμης)»⁵. Στην αποθήκη του ΑΜΘ φυλάσσονται και άλλα παλαιά ευρήματα από τη Θέρμη, ορισμένα από τα οποία είχαν παραδοθεί ήδη από το 1939⁶, ενώ για τα υπόλοιπα δεν γνωρίζουμε

1. Εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του ΑΜΘ. Ευχαριστώ θερμά τον Η. Brijder, που μου έκανε πολύτιμες υποδείξεις και μου έστειλε φωτογραφίες από το προσωπικό του αρχείο. Επίσης τις Χ. Αβρονιάκη και Β. Σαμπετάι, που απάντησαν σε πολλά βιβλιογραφικά και άλλα ερωτήματά μου.

2. Κοτυλίσκη αρ. ΜΘ 8330: *Σίνδος*, αρ. 359, 555-540 π.Χ. [Μ. Τιβέριος]. Σαριπανίδη 2012, 116-117, αρ. κατ. 228. Σαριπανίδη, υπό έκδοση.

3. Τιβέριος 1981.

4. Αρ. ΜΘ 3044-3047: μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας, μελανόμορφη όλη, εγχώρια μελαμβαφής κοτύλη, κορινθιακό εξάλειπτρο.

5. Αρ. ΜΘ 3735 (5-12-1963) και ΜΘ 3736 (28-11-1963): αβαφείς ελληνιστικές οινόχες.

6. Αρ. ΜΘ 3478-3481: κορινθιακός αρύβαλλος, ερυθρόμορφος σκύφος ('γλαυξ'), κεφάλι ελληνιστικού γυναικείου ειδωλίου και κορινθιακό εξάλειπτρο, αντίστοιχα. Όλα με την ένδειξη: «Εκ Θέρμης. Εκομίσθη υπό του προέδρου της Κοινότητος κ. Ευθ. Καζαντζίδου, 28-4-1939».

Εικ. 1-2. Βοιωτική κύλικα
Κωμαστών, ΑΜΘ, αρ. 3042.
Α' & Β' όψη (© ΥΠΠΟΤ-ΑΜΘ).

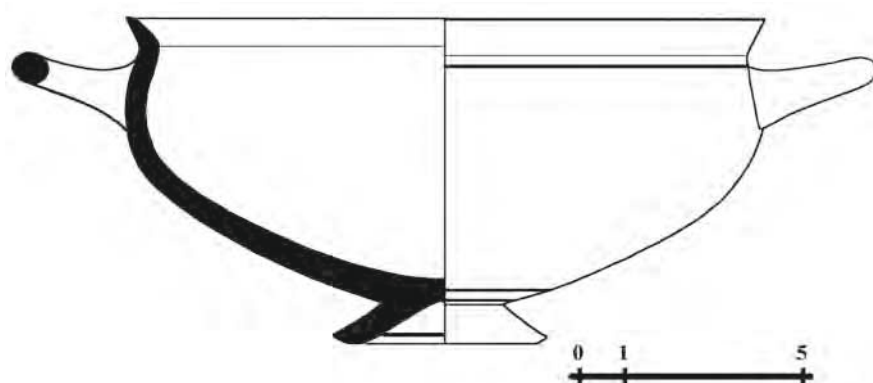
περισσότερα στοιχεία⁷. Μετά από έρευνα στο παλαιό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εντόπισα ορισμένες αναφορές σε αρχαιότητες που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην ίδια περιοχή, και συγκεκριμένα κοντά στον χώρο των εγκαταστάσεων του αεροδρομίου Σέδες, όπου το 1938 ο Έφορος Ν. Κοτζιάς ανέσκαψε τους γνωστούς κιβωτιόσχημους τάφους⁸ – ωστόσο κανένα από εκείνα τα ευρήματα δεν μπορεί με ασφάλεια να ταυτισθεί με την κύλικα που εξετάζεται εδώ⁹. Μπορεί όμως να υποστηριχθεί

θραυσμένas» (προφανώς αναφέρεται γενικώς σε σπασμένα αγγεία και όχι στο συγκεκριμένο σχήμα της υδρίας). Σημειώνεται ότι το οικόπεδο απέχει «μόλις 500 μέτρα από τον λοφίσκον του Μαλ-Τεπέ, ένθα προ 4μήνου ανευρέθησαν αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα» (πρόκειται για τους τάφους του αεροδρομίου Σέδες: Κοτζιάς 1937). Ο Παν. Καραμανώλης υποβάλλει Δήλωση Εύρεσης στις 14-12-1938, όπου αναφέρει ότι βρήκε τάφο που περιείχε «μια χαλκή περικεφαλαία και εν πιατάκι» (εδώ πλέον αναφέρεται σε ένα μόνο αγγείο, ίσως ακέραιο). Ο αναπληρωτής Έφορος Χ. Μακαρόνας (14-12-1938) ζητά να φέρουν τα ευρήματα στο Μουσείο, να ειδοποιήσουν εάν βρεθούν και άλλοι τάφοι, αλλά σημειώνει ότι δεν μπορεί να γίνει ανασκαφή «λόγω ελλείψεως σχετικής πιστώσεως». Το κράνος φυλάσσεται στο ΑΜΘ, ενώ το πιατάκι θα μπορούσε να είναι η δική μας κύλικα, αλλά δεν είναι δυνατόν να το επιβεβαιώσουμε. Λίγο αργότερα ο Παν. Καραμανώλης βρήκε και άλλους τάφους στο χωράφι του και έστειλε τα αντικείμενα στο Μουσείο (έγγραφο Χωροφυλακής Θέρμης, 17-2-1939: «...αποστέλλομεν τεμάχια υδριών και εν τεμάχιον σιδήρου...»). Ο Έφορος αρχαιοτήτων απαντά ότι τα αντικείμενα παρελήφθησαν και στερούνται «πάσης αρχαιολογικής ή Μουσειακής αξίας». Τα θραύσματα αυτά δεν εντοπίστηκαν στις αποθήκες του ΑΜΘ.

7. Αρ. ΜΘ 3363, ΜΘ 4917, ένδειξη: «Εκ Θέρμης»: αρχαϊκά πήλινα ειδώλια.

8. Κοτζιάς 1937.

9. Έγγραφο της Χωροφυλακής Θέρμης προς τον Έφορον Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (12-12-1938): αναφέρεται ότι στο οικόπεδο του Παναγιώτη Καραμανώλη βρέθηκαν αρχαίοι τάφοι, «εις τινά δε εκ τούτων μία περικεφαλαία χάλκινος ... ως και τινάς υδρίας τε-

Εικ. 3. Βοιωτική κύλικα Κωμαστών, ΑΜΘ, αρ. 3042. Πλάγιες όψεις και τομή (σχέδιο: Ελπίδα Μαυροβίτου © ΥΠΠΟΤ - ΑΜΘ).

ότι το αγγείο βρέθηκε πιθανότατα σε τάφο, διότι σώζεται ακέραιο, εκτός από τη μία λαβή¹⁰. Είναι μια κύλικα του Τύπου Κωμαστών (Komast Cup), από τις ελάχιστες που κατασκευάστηκαν και διακοσμήθηκαν σε βοιωτικά κεραμικά εργαστήρια, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι μορφές των κωμαστών πρωτοεμφανίστηκαν σε κορινθιακά αγγεία της μεταβατικής περιόδου (τελευταίες δεκαετίες 7ου αι. π.Χ.) και σύντομα εξαπλώθηκαν σε πολλά κεραμικά εργαστήρια (Αττικής, Λακωνίας, Βοιωτίας, Ανατολικής Ελλάδας, Κάτω Ιταλίας και Σικελίας), καθένα από τα οποία τους απεικόνισε σε αγγεία διαφόρων σχημάτων, διαμορφώνοντας τις δικές του εικονογραφικές παραλλαγές

10. Ύψος 7,4 εκ. Διάμ. χείλους 14,5 εκ. Διάμ. με λαβές περ. 19,5 εκ. (η μία συμπληρωμένη). Διάμ. βάσης 4,9 εκ. Ακέραιο, εκτός από τη μία λαβή, από την οποία σώζεται μόνο η ρίζα και έχει συμπληρωθεί. Μικρές απολεπίσεις και αποκρούσεις στο χείλος και στην περίμετρο του ποδιού. Πηλός καστανοκόκκινος (5 YR, 5/4-5/6), αρκετά καθαρός, με διάσπαρτα αβεστολιθικά εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, στα οποία οφείλονται μικρές τοπικές αποφλοιώσεις της επιφάνειας κατά την όπτηση. Μελανό υάλωμα, αρκετά στιλπνό, και επίθετο ιώδες χρώμα που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

και προτιμήσεις¹¹. Ωστόσο, το σχήμα της κύλικας Τύπου Κωμαστών, με το χαμηλό κωνικό πόδι, το βαθύ σώμα και το διακριτό και έντονα εξωστρεφές χείλος, φαίνεται ότι είναι δημιούργημα του αττικού Κεραμικού, στο οποίο ενσωματώθηκαν επιδράσεις από παρόμοιου σχήματος μεσοκορινθιακές κύλικες¹². Αττικό δημιούργημα είναι και ο συνδυασμός των κυλίκων του συγκεκριμένου σχήματος με την τυποποιημένη απεικόνιση δύο ή τριών κωμαστών σε κάθε

11. Από τις άφθονες επί του θέματος δημοσιεύσεις, βλ. με περαιτέρω βιβλιογραφία: Payne 1931, 118-124. Seeberg 1971. Pipili 1987, 71-75. Amyx 1988, 650 αρ. F, 651-652, 653-657 (σποράδην). Vienneis & Kaeser 1992, 283-302 [B. Kaeser & B. Gossel-Raeck]. CVA Thebes, Archaeological Museum 1, 16-17, πίν. 2 [V. Sabetai]. Carpenter 2007. Green 2007a. Isler-Kerényi 2007a, 17-59. Isler-Kerényi 2007b. Smith 2007. Smith, T. J. 2010.

12. Για την ενδογενή εξέλιξη του σχήματος στην Αττική: Brijder 1983, 25-26, 30-32, 44-48, 50-52, ο οποίος τονίζει τις διαφορές μεταξύ των αττικών κυλίκων και των παρόμοιων κυλίκων της Μέσης Κορινθιακής περιόδου. Αντιθέτως, ο Beazley (1993, 26) θεωρεί το σχήμα δάνειο από την Κόρινθο, τροποποιημένο από τους αττικούς κεραμείς. Τις έντονες κορινθιακές επιρροές δέχονται και οι Τιβέριος (1981, 153, 158) και Amyx (1988, 462-464 κα σημ. 76).

όψη¹³. Οι συγκεκριμένες κύλικες, ως ολοκληρωμένες δημιουργίες, πρωτοεμφανίστηκαν στα εργαστήρια των αττικών αγγειογράφων που δούλευαν με τον τρόπο του Ζωγράφου ΚΧ, ενώ ο ίδιος είχε ζωγραφίσει τουλάχιστον μία κύλικα προδρομικού σχήματος (Pre-Komast Cup), καθώς και μορφές κωμαστών σε αγγεία άλλων σχημάτων¹⁴.

Ειδικά για τη Βοιωτία, σημειώνουμε ότι οι κωμαστές είναι από τις πρώτες ανθρώπινες μορφές που εμφανίζονται σε βοιωτικά μελανόμορφα αγγεία (ήδη από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.) και στη συνέχεια αποτελούν τη συχνότερα απεικονιζόμενη ανθρώπινη μορφή σε αυτά, κυρίως μάλιστα σε αγγεία πόσεως¹⁵. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η Ομάδα των Βοιωτών Χορευτών (Boeotian Dancers Group, περίπου 570-550 π.Χ.), στην οποία έχουν εντοπιστεί αρκετά χέρια διαφορετικών αγγειογράφων, που συνηθίζουν να απεικονίζουν ομάδες κωμαστών στα αγγεία τους, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και λιγοστές κύλικες¹⁶.

Το σχήμα και οι αναλογίες της κύλικας από τη Θέρμη βρίσκονται πολύ κοντά στις ανάλογες αττικές κύλικες που κατασκευάστηκαν στο εργαστήριο

του Ζωγράφου ΚΧ, αλλά επηρεάζονται και από τις λίγο μεταγενέστερες κύλικες που αποδίδονται στον Ζωγράφο ΚΥ και τον κύκλο του:¹⁷ είναι ένα μικρό αγγείο, με χαμηλό κοίλο κωνικό πόδι, το οποίο έχει κυρτή επιφάνεια έδρασης. Το σώμα είναι βαθύ, ο ώμος δημιουργεί μια αρκετά έντονη καμπύλη και το χαμηλό χείλος έχει έντονη κλίση προς τα έξω. Οι λαβές βρίσκονται λίγο πιο κάτω από την ένωση του χείλους με τον ώμο, έχουν ωοειδή διατομή και ελαφρά κλίση προς τα επάνω.

Το εσωτερικό της κύλικας είναι βαμμένο εξ ολοκλήρου μαύρο και δεν υπάρχει η στενή άβαφη ζώνη που αφήνουν οι αττικοί αγγειογράφοι στην εσωτερική ακμή του χείλους¹⁸. Μαύρη είναι επίσης και η εξωτερική επιφάνεια των λαβών, καθώς και η εξωτερική επιφάνεια του ποδιού, εκτός από την κάτω περιφέρειά του – στοιχεία που χαρακτηρίζουν και τις αττικές κύλικες. Επίσης, όπως και στα αττικά παραδείγματα, το εσωτερικό του ποδιού είναι άβαφο, εκτός από έναν μαύρο κύκλο που βρίσκεται λίγο πιο μέσα από την επιφάνεια έδρασης, αλλά εδώ δεν υπάρχει η μαύρη κουκίδα που στα αττικά αγγεία τονίζει την ένωση του ποδιού με το σώμα. Στο χείλος, η τυπική διακόσμηση με ρόδακες ή με δικτυωτό μοτίβο των αττικών κυλικών Τύπου Κωμαστών αντικαθίσταται από μια σειρά μικρών διαγώνιων γραμμών. Παραλείπεται επίσης η μαύρη γραμμή που στις αττικές κύλικες τονίζει την περίμετρο του χείλους, αλλά διατηρείται η μαύρη γραμμή που, όπως και στα αττικά παραδείγματα, βρίσκεται λίγο πιο κάτω από την ένωση του χείλους με τον ώμο¹⁹. Ακόμη πιο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι από το αγγείο απουσιάζει το τυπικό ακτινωτό μοτίβο που παρατηρείται στο κάτω μέρος του σώματος όλων των αττικών κυλικών Τύπου Κωμαστών. Στη θέση του υπάρχουν δύο ομόκεντροι κύκλοι, στον εξωτερικό από τους οποίους ‘πατούν’ οι μορφές²⁰. Επίσης, διατηρούνται τα τυπικά για τις αττικές κύλικες Τύπου Κωμαστών μοτίβα κάτω από τις λαβές (Εικ. 3): ένα όρθιο ανθέμιο, κάτω από το οποίο φύεται ένα ανεστραμμένο άνθος λωτού, ενώ τέσσερις

13. Υπάρχουν πολλές κύλικες με παρόμοιο σχήμα που διακοσμούνται με άλλα θέματα ή δεν έχουν καθόλου εικονιστική διακόσμηση: Brijder 1983, 25 σημ. 22, 31-32, 59-67, 88-94 (Plain Cups of Pre-komast shape, Plain Komast Cups). Brijder 1991, 474, 476-478. Τον συνδυασμό σχήματος-διακόσμησης από αττικούς κεραμείς επεσήμανε ήδη ο Beazley (1993, 26) –βλ. όμως και την παρατήρηση του Amyx (1988, 463, σημ. 76) σχετικά με ορισμένες μεσοκορινθιακές κύλικες με απεικόνιση κωμαστών. Γενικότερα για τους αττικούς αγγειογράφους που περιλαμβάνονται στην Ομάδα των Κωμαστών και ζωγράφισαν αγγεία διαφόρων σχημάτων, ανάμεσά τους και κύλικες Τύπου Κωμαστών: ABV 23-28, 31-37, 680-681, 714. *Paralipomena* 14-17. *Beazley Addenda*² 7-9. Brijder 1983, 25-27, 30-32, 34-52, 57-105. Brijder 1991, 472-478.

14. Beazley 1993, 25-27. Brijder 1983, 50-52, 63-65, 67-72. Brijder 1991, 472, 475-476. Για τον Ζωγράφο ΚΧ, βλ. γενικότερα: Kreuzer 1997. Kreuzer 2009a.

15. Για την εισαγωγή του μελανόμορφου ρυθμού στη Βοιωτία, προφανώς μέσω αττικών, κορινθιακών και άλλων επιδράσεων (εισαγωγές αγγείων αλλά και μετανάστες κεραμείς): Sparkes 1967, 119-120. Kilinski 1990, 2-3, 34-40, 63-67. Kreuzer 2009a. Γενικότερα για τη μετανάστευση κεραμείων στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.: Kreuzer 2009β. Για την πρόωμη εμφάνιση των κωμαστών στα βοιωτικά μελανόμορφα αγγεία και γενικά για την εικονογραφία τους, κυρίως στο πλαίσιο της Ομάδας των Βοιωτών Χορευτών, βλ. την επόμενη σημείωση.

16. Ομάδα των Βοιωτών Χορευτών: ABV 29-31, 680 (εξετάζει τα αγγεία τους στο πλαίσιο της Ομάδας των Κωμαστών, τονίζοντας την επιρροή του Ζωγράφου ΚΧ). *Paralipomena* 15. *Beazley Addenda*² 8. Kilinski 1978. Kilinski 1990, 14-19, 36, 41 και σημ. 5, 61. Isler-Kerényi 2007a, 34-40. CVA Thebes, Archaeological Museum 1, 18-19, πίν. 4-5 και 21-22, πίν. 7-8 [V. Sabetai]. Kreuzer 2009a. Smith, T. J. 2010, 150-175 (σποράδην).

17. Για το εργαστήριο του Ζ. ΚΧ, βλ. παραπάνω σημ. 14. Για τις κύλικες Τύπου Κωμαστών του Ζωγράφου ΚΥ: Brijder 1983, 31, 50-52, 73-76. Brijder 1991, 473, 475-476.

18. Για όλα τα σταθερά χαρακτηριστικά της διακόσμησης των αττικών κυλικών Τύπου Κωμαστών: Brijder 1983, 26-27.

19. Η γραμμή αυτή διακόπτεται επάνω από τη μία λαβή, προφανώς από αμέλεια του αγγειογράφου.

20. Και η γραμμή αυτή διακόπτεται σε ένα σημείο (βλ. και την προηγούμενη σημείωση).

ελικοειδείς βλαστοί αναπτύσσονται προς τα επάνω και κάτω αντίστοιχα, εκατέρωθεν των λαβών²¹. Ωστόσο, στο αγγείο μας το μοτίβο αποδίδεται εντελώς σχηματικά και μάλιστα με διαφορετικό τρόπο σε κάθε λαβή: στη μία περίπτωση τα φύλλα του ανθεμίου δηλώνονται με μαύρο χρώμα, αλλά η χάραξη αντί να ακολουθεί τα περιγράμματά τους δημιουργεί ένα αμελές ωειδές σχήμα επάνω στο ανθέμιο. Δύο μικρές οριζόντιες γραμμές χαράζονται πρόχειρα επάνω στο στέλεχος που ενώνει το ανθέμιο με το άνθος λωτού, ενώ ανάλογα συνοπτικές είναι και οι χαράξεις επάνω στο τελευταίο, οι οποίες ωστόσο δηλώνουν ένα λογχοειδές κεντρικό πέταλο, ανάλογο με εκείνα που χαρακτηρίζουν τους λωτούς σε αρκετές πρώιμες αττικές κύλικες Τύπου Κωμαστών (αυτό ίσως να αποτελεί μια ένδειξη για τη χρονολόγηση του αγγείου)²². Αυτό το πέταλο τονίζεται με ιώδες χρώμα, όπως και ο κάλυκας του λωτού και ο πυρήνας του ανθεμίου. Στο μοτίβο που βρίσκεται κάτω από την άλλη λαβή υπάρχουν παρόμοιες χαράξεις στο ανθέμιο, αλλά καθόλου στο συνδετικό στέλεχος, και μόνο δύο οριζόντιες χαράξεις στο άνθος λωτού, χωρίς να δηλώνεται το κεντρικό λογχοειδές πέταλο. Διατηρείται ωστόσο το ιώδες επίθετο χρώμα στον πυρήνα του ανθεμίου και στον κάλυκα του άνθους λωτού.

Δύο κωμαστές εικονίζονται σε κάθε όψη της κύλικας, ο ένας απέναντι από τον άλλο – μοτίβο που χαρακτηρίζει και τα αντίστοιχα αττικά αγγεία²³. Τα

21. Το μοτίβο έχει κορινθιακή καταγωγή, αλλά σπανίως υπάρχει κάτω από τις λαβές των μεσοκορινθιακών κυλίκων. Αντιθέτως, συναντάται κάτω από τις λαβές σκύφων του Ζωγράφου ΚΧ: Brijder 1983, 52. Στη βοιωτική παραγωγή απαντά συχνά και σε διάφορες παραλλαγές σε αγγεία της Ομάδας των Βοιωτών Χορευτών, βλ. λ.χ.: Kilinski 1978, 188 και εικ. 7, 9-10, 13, 16-17. Kilinski 1990, πίν. 16.3-4, 17.2, 18.1-2, 23.3, 25.1, 28.2, 29.4. CVA Thebes, Archaeological Museum 1, 18-19, πίν. 4 [V. Sabetai].

22. Αντιθέτως, οι κορινθιακοί λωτοί δεν έχουν αυτό το κεντρικό λογχοειδές φύλλο, που συναντάται στον Ζωγράφο ΚΧ και σε ορισμένους ακόμη αγγειογράφους του εργαστηρίου του, αλλά όχι στους νεότερους αγγειογράφους των αττικών κυλίκων Τύπου Κωμαστών: Brijder 1983, 52, 85 (σχέδια). Για το κεντρικό λογχοειδές φύλλο σε άλλα βοιωτικά αγγεία: Kilinski 1978, 188. Kilinski 1990, 36, πίν. 23.3, πίν. 25.1.

23. Ο μικρός αριθμός των απεικονιζόμενων κωμαστών χαρακτηρίζει ήδη το έργο του Ζωγράφου ΚΧ (Brijder 1983, 51-52), ενώ οι βοιωτοί αγγειογράφοι προτιμούν να εικονίζουν μεγαλύτερες ομάδες, εκτός εάν δεν το επιτρέπει ο διαθέσιμος χώρος (Smith, T. J. 2010, 163-164). Αττικό χαρακτηριστικό μπορεί επίσης να θεωρηθεί η έλλειψη κάθε εικονογραφικού στοιχείου που θα μπορούσε να δίνει περισσότερες πληροφορίες για τη δράση των κωμαστών (λ.χ. απεικόνιση αυλητή, αγγείων πόσεως, υποδήλωση χώρου, κ.ά.), κάτι που παρατηρούμε σε αρκετές, κυρίως πολυπρόσωπες, βοιωτικές παραστάσεις κωμαστών: Smith, T. J. 2010, 158-175.

σώματα και τα κεφάλια τους είναι αποδοσμένα σε προφίλ, αλλά τα στήθη τους εικονίζονται μετωπικά, πιθανόν στην προσπάθεια να αποδοθεί η χορευτική συστροφή του σώματος. Πίσω από το κεφάλι κάθε κωμαστή υπάρχει από ένας πρόχειρα αποδοσμένος μαύρος ρόδακας (σαν 'αστερίσκος'). Όλοι σκύβουν προς τα εμπρός, είναι γενειοφόροι, με φουσκωτές κοιλιές και τονισμένους γλουτούς, γυμνοί αλλά χωρίς να δηλώνονται τα γεννητικά τους όργανα²⁴. Το σώμα και τα άκρα τους είναι αποδοσμένα με σκιαγραφία²⁵, ενώ χάραξη χρησιμοποιείται μόνο στην περιοχή του κεφαλιού και του στήθους, για να δηλώσει τα μάτια, τα φρύδια, το στόμα και τα αυτιά, να ορίσει τη γραμμή των μαλλιών και των γενειάδων επάνω στο δέρμα του προσώπου, να τονίσει τα οστά της κλείδας, καθώς και τη διπλή καμπύλη και τις θηλές του στήθους. Με ιώδες χρώμα τονίζονται τα μαλλιά και τα γένια τους, καθώς και δύο έντονοι κύκλοι γύρω από τις θηλές (ένας γύρω από κάθε μία)· στους κωμαστές που βρίσκονται στην αριστερή πλευρά κάθε όψης οι δύο κύκλοι εφάπτονται.

Οι κωμαστές της μίας όψης πατούν με τα δυο τους πόδια στο έδαφος (Εικ. 2)²⁶. Η χορευτική τους κίνηση υποδηλώνεται από τη συστροφή και τις κάμψεις του κορμού, καθώς και από τις κινήσεις των χεριών, που εκτείνονται μπροστά και πίσω από τα σώματά τους με τις παλάμες λιγότερο ή περισσότερο ανοιχτές. Οι κωμαστές της άλλης όψης πατούν με το ένα πόδι στο έδαφος και φέρνουν το άλλο μπροστά, ανάμεσά τους (Εικ. 1). Το πόδι του κωμαστή που βρίσκεται αριστερά σηκώνεται πολύ ψηλά, θυμίζοντας την ιδιότυπη χορευτική 'κλωτσιά' που χαρακτηρίζει τις απεικονίσεις πολλών βοιωτών κωμαστών²⁷. Τα χέρια τους εκτείνονται μπροστά και πίσω από τα σώματά τους, με τις παλάμες ανοιχτές.

Αναφέραμε ήδη ότι ελάχιστες κύλικες Τύπου Κωμαστών κατασκευάστηκαν στα βοιωτικά κεραμικά εργαστήρια, ίσως επειδή οι Βοιωτοί, κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής αλλά και αργότερα, προτιμούσαν να χρησιμοποιούν κύπελλα άλλων σχημάτων,

24. Για το θέμα: Smith, T. J. 2010, 152-158.

25. Για τη μακρόχρονη χρήση της σκιαγραφίας στα βοιωτικά αγγεία: Sparkes 1967, 119-121. Kilinski 1990, 2-3. Smith, T. J. 2010, 150-175 (σποράδην).

26. Για ανάλογα παραδείγματα στη βοιωτική εικονογραφία: Smith, T. J. 2010, 161-167 (σποράδην).

27. Ενδεικτικά: Kilinski 1978, 188, εικ. 5-10, εικ. 16-17, εικ. 20. Kilinski 1990, 14-19, σποράδην. Smith, T. J. 2010, 162-164.

τα οποία ανήκαν στη δική τους κεραμική παράδοση, όπως είναι λ.χ. οι βοιωτικές κύλικες με πουλιά (Bird Cups), οι βοιωτικοί κάνθαροι, τα καρχήσια και οι σκύφοι²⁸. Για τον λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι στον αγγειογράφο που διακόσμησε το αγγείο μας μπορούμε να αποδώσουμε και μία ακόμη κύλικα Τύπου Κωμαστών, άγνωστης προέλευσης, που βρίσκεται στο εμπόριο αρχαιοτήτων (Εικ. 4)²⁹. Το σχήμα της δεύτερης κύλικας είναι όμοιο με της δικής μας, επομένως μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ο αγγειογράφος μας ήταν και αγγειοπλάστης, όπως συμβαίνει και με την πλειονότητα των αττικών κυλικών Τύπου Κωμαστών³⁰. Με εντελώς όμοιο τρόπο αποδίδονται και οι κωμαστές, πάλι από δύο σε κάθε όψη, με ιώδη μαλλιά και γένια, με ιώδεις κύκλους στο στήθος και με παρόμοιες στάσεις των σωμάτων και κινήσεις των άκρων (απεικονίζεται και πάλι το μοτίβο της 'κλωτσιάς', αλλά εδώ κανένας κωμαστής δεν πατά και με τα δυο του πόδια στο έδαφος).

Στην παραπληρωματική διακόσμηση εντοπίζονται μικρές αλλά ενδιαφέρουσες διαφορές³¹: το πόδι και οι λαβές είναι και πάλι βαμμένες μαύρες στην εξωτερική τους επιφάνεια, υπάρχει και ο μικρός μαύρος κύκλος στην κάτω επιφάνεια του ποδιού, αλλά πίσω από τα κεφάλια όλων των κωμαστών ζωγραφίζονται μαύρα σταυροειδή μοτίβα με στιγμές στα διάκενα (αντί για τους σχηματοποιημένους ρόδακες στην κύλικα της Θέρμης), ενώ ανάμεσα στους κωμαστές κάθε όψης προστίθεται και ένα ακόμη παραπληρωματικό μοτίβο, ένας κύκλος με κουκίδα στο κέντρο. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση του χείλους, με μαύρα βαθμιδωτά μοτίβα σε σειρά προς τα δεξιά (αντί για τις διαγώνιες γραμμές στην κύλικα της Θέρμης). Τα μοτίβα αυτά χαρακτηρίζουν κατεξοχήν τις μεσοκορινθιακές κύλικες που έχουν αρκετές ομοιότητες με εκείνες του Τύπου Κωμαστών³² και εντοπίζονται σε ένα τουλάχιστον αττικό αγγείο, στο χείλος μιας προδρομικής κύλικας Κωμαστών του Ζωγράφου ΚΧ, στην οποία γενικότερα αναγνωρίζονται έντονες

κορινθιακές επιδράσεις³³. Ίσως, λοιπόν, το μοτίβο αυτό μπορεί να συνεισφέρει στη συζήτηση για τις επιρροές που δέχθηκε ο αγγειογράφος από την Αττική ή/και από την Κόρινθο και για τον τρόπο με τον οποίο τις συνδύασε προκειμένου να ολοκληρώσει τις δικές του δημιουργίες³⁴. Το σημαντικότερο πάντως είναι ότι οι δύο αυτές κύλικες συγκροτούν τα χαρακτηριστικά ενός νέου αγγειογράφου του βοιωτικού Κεραμικού, στον οποίο δίνουμε το συμβατικό όνομα «Ζωγράφος της Θέρμης 3042».

Οι δύο κύλικες του Ζ. της Θέρμης 3042 προστίθενται τώρα στις άλλες δύο, ήδη γνωστές στην έρευνα, βοιωτικές κύλικες Τύπου Κωμαστών, και συγκροτούν έτσι μια μικρή ομάδα³⁵.

Η πρώτη βρέθηκε στην Ετρουρία (Chiusi), φυλάσσεται στο Μουσείο της πόλης του Βουκουρεστίου και αρχικά είχε θεωρηθεί προϊόν αττικού εργαστηρίου³⁶. Σε κάθε όψη εικονίζονται τρεις χορευτές, όλοι νεαροί, εκτός από έναν γενειοφόρο που βρίσκεται στο κέντρο της μίας όψης. Ένας φυλλωτός ρόδακας είναι το μοναδικό παραπληρωματικό μοτίβο που διακρίνεται στη μία όψη, εκτός φυσικά από τα τυπικά συμπλέγματα ανθεμίου, άνθους λωτού και βλαστών που βρίσκονται κάτω από τις λαβές. Η διακόσμηση αυτής της κύλικας διαφέρει αρκετά από τις δύο του Ζωγράφου της Θέρμης 3042, και σε πολλά σημεία ακολουθεί πιστότερα τα αττικά πρότυπα. Διατηρούνται, π.χ., οι ακτίνες στο κάτω μέρος του σώματος, καθώς και η τριπλή γραμμή στην οποία πατούν οι μορφές. Επίσης, η χάραξη χρησιμοποιείται με προσοχή στους παραπληρωματικούς ρόδακες και

33. Brijder 1983, 51, σημ. 242, 63-65, 222 αρ. PK 9.

34. Στη Βοιωτία κατασκευάστηκαν αρκετές μμήσεις κορινθιακών αγγείων: Amyx 1988, 681-682, πίν. 127.1-2 (ο Horse-Bird Painter και πιθανόν ο Istanbul Painter, στο έργο των οποίων όμως ο Kilinski [1990, 4-5, 7-13, 34-35] διακρίνει και έντονες αττικές επιδράσεις και διατυπώνει τη σκέψη ότι μαθήτευσαν ή μετανάστευσαν από την Αττική στη Βοιωτία).

35. Θα πρέπει επομένως να διορθωθεί η σημείωση της Smith (Smith, T. J. 2010, 151, σημ. 10) ότι η μοναδική βοιωτική κύλικα Τύπου Κωμαστών είναι μία κύλικα στο Μόναχο (βλ. παρακάτω και σημ. 38).

36. Αρ. 18807: ABV 35/8 (Komast Group: VII, Unallotted). *Paralipomena* 17. *Beazley Addenda*² 9. CVA Bucarest 2, Collection Dr. Georges et Maria Severeanu (Musée de la Ville de Bucarest) et Collections Privées, 16, πίν. 14 (με τον τρόπο του Ζωγράφου ΚΧ) [P. Alexandrescu & S. Dimitriu]. Brijder 1983, 72 (αναλυτικά για το σχήμα, τη διακόσμηση και την απόδοση σε βοιωτικό εργαστήριο). Ο Kilinski (1990) δεν την αναφέρει. Είναι λίγο μεγαλύτερη από την κύλικα της Θέρμης: Ύψος 8,9 εκ. Διάμ. χείλους 20,9 εκ. Διάμ. με λαβές 27,8 εκ. Διάμ. βάσης 6,2 εκ.

28. Ενδεικτικά: Kilinski 1990, 58-59.

29. Για την πληροφορία ευχαριστώ θερμά τον H. Brijder.

30. Brijder 1983, 24 και σημ. 8-11.

31. Δεν έχω δει φωτογραφία του εσωτερικού και των πλάγιων όψεων της κύλικας.

32. Βλ. ενδεικτικά: Amyx 1988, πίν. 79, 80, 93, 116-117, 120 (στα χείλη κυλικών και άλλων αγγείων). Απλουστευμένη παραλλαγή του μοτίβου εντοπίζεται και σε τυπικές βοιωτικές μελανόμορφες κύλικες και πυξίδες, βλ. λ.χ.: CVA München 3, Museum Antiker Kleinkunst, πίν. 146.5-7 [R. Lullies]. Kilinski 1990, πίν. 29.3.

Εικ. 4. Βοιωτική κύλικα Κωμαστών, Εμπόριο Αρχαιοτήτων (από: αρχείο H. Brijder).

στα κοσμήματα κάτω από τις λαβές, όπου τοποθετείται με ακρίβεια το ιώδες επίθετο χρώμα σε συγκεκριμένα σημεία. Το άνθος του λωτού δεν έχει το κεντρικό λογχόσχημο πέταλο που φέρει η κύλικα της Θέρμης και οι πρώιμες αττικές κύλικες Τύπου Κωμαστών. Μη αττικό χαρακτηριστικό είναι και το αδιακόσμητο χείλος, καθώς και το γεγονός ότι στην κάτω επιφάνεια του ποδιού ζωγραφίζονται τρεις μαύροι κύκλοι (και όχι μόνο ένας). Βοιωτικό χαρακτηριστικό, και κυρίως της Ομάδας των Βοιωτών Χορευτών στην οποία αποδόθηκε το αγγείο, είναι η χορευτική 'κλωτσία' που δίνουν οι περισσότεροι από αυτούς. Τέλος, ο τρόπος απόδοσης των ίδιων των κωμαστών, οι οποίοι είναι εν μέρει ενδεδυμένοι, διαφέρει πολύ από εκείνους της Θέρμης³⁷.

Η τελευταία κύλικα που θα εξετάσουμε είναι άγνωστης προέλευσης και βρίσκεται στο Μόναχο³⁸. Έχει μικρό μέγεθος, όπως όλες οι βοιωτικές κύλικες Κωμαστών που είδαμε μέχρι τώρα, και παρόμοιο σχήμα, με χαμηλό πόδι, βαθύ σώμα αλλά πιο

ψηλό χείλος. Σε κάθε όψη εικονίζεται μια γυναίκα με μακρύ ζωσμένο πέπλο που χορεύει ανάμεσα σε δύο γυμνούς γενειοφόρους άνδρες. Όλοι αποδίδονται με ζωηρές κινήσεις, ενώ στη μία όψη ο πέπλος της γυναίκας ανοίγει στο πλάι και φαίνεται το υψωμένο πόδι της³⁹. Πρόχειρα σχεδιασμένοι ρόδακες (δύο και ένας, αντίστοιχα, σε κάθε όψη) αποτελούν το μοναδικό παραπληρωματικό μοτίβο ανάμεσα στις μορφές. Το χείλος διακοσμείται με το συνηθισμένο δικτυωτό μοτίβο των ανάλογων αττικών κυλίκων, αλλά δεν υπάρχουν ακτίνες στο κάτω μέρος του σώματος, ούτε γραμμές εδάφους κάτω από τους χορευτές. Τα μοτίβα με το ανθέμιο, το άνθος λωτού και τους βλαστούς κάτω από τις λαβές είναι πρόχειρα σχεδιασμένα με αραιό μαύρο χρώμα, ωστόσο χρησιμοποιείται η χάραξη, το ιώδες επίθετο χρώμα και επιπλέον προστίθεται ένα ριπιδίοσχημο μοτίβο στα σημεία όπου συναντώνται οι δύο ελικοειδείς βλαστοί που πλαισιώνουν το κεντρικό κόσμημα. Διατηρείται επίσης το κεντρικό λογχοειδές φύλλο των λωτών, όπως απεικονίζεται ήδη στην κύλικα από τη Θέρμη και σε πρώιμες αττικές κύλικες Τύπου Κωμαστών.⁴⁰

Από τα όσα συζητήσαμε παραπάνω, προκύπτει ότι οι τέσσερις, μέχρι σήμερα γνωστές, βοιωτικές κύλικες Τύπου Κωμαστών κατασκευάστηκαν από τουλάχιστον δύο αγγειοπλάστες⁴¹ και ζωγραφίστηκαν από

37. Για τα ενδύματα των βοιωτών κωμαστών: Smith, T. J. 2010, 152-158.

38. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, αρ. SH 426 (πριν αρ. 2267). Αγοράστηκε στο Παρίσι το 1898: Payne 1931, 194, σημ. 2 («Between the Komast and the Polos Groups»). ABV 36 (θεωρείται όψιμη, πιθανόν βοιωτική, μίμηση των αττικών κυλίκων Τύπου Κωμαστών). Brijder 1983, 72, σημ. 79, πίν. 103b (συγκρίνει το σχήμα της με μια πρώιμη κύλικα του Ζωγράφου ΚΥ). Kilinski 1990, 58-59, πίν. 6.2. Vierendeel & Kaeser 1992, 289, εικ. 47.2a-b [B. Gossel-Raack]. Smith, T. J. 2010, 151, σημ. 10, 162, πίν. 28c. Οι αναλογίες της βρίσκονται πολύ κοντά στη δική μας κύλικα: Ύψος 7,5 εκ. Διάμ. χείλους 15,3 εκ. Ευχαριστώ θερμά τον J. Gebauer που μου έστειλε φωτογραφίες και πληροφορίες για το αγγείο και τον F. Knauss για τη βοήθειά του.

39. Για απεικονίσεις γυναικών σε σκηνές βοιωτικών κώμων: Kilinski 1990, 44-45. Smith, T. J. 2010, 157. CVA Thebes, Archaeological Museum 1, 17-18, πίν. 3 και 23-24, πίν. 10-11 [V. Sabetai].

40. Βλ. και σημ. 22.

41. Όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα διαθέσιμα σχέδια των κυλίκων της Θέρμης και του Μονάχου.

τρεις διαφορετικούς αγγειογράφους. Το δείγμα είναι πολύ μικρό για να αποπειραθούμε μια χρονολογική κατάταξη των κυλίκων, οι οποίες παρουσιάζουν, κατά περίπτωση, ποικίλες συγκλίσεις και αποκλίσεις από τα αττικά πρότυπά τους. Θα πρέπει να χρονολογηθούν στην εικοσαετία 570-550 π.Χ., όπως έχει ήδη προταθεί για τα δύο δημοσιευμένα παραδείγματα, και μάλιστα οι δύο κύλικες του Ζωγράφου της Θέρμης 3042 ίσως βρίσκονται πιο κοντά στην αρχή παρά στο τέλος αυτής της εικοσαετίας. Είναι επομένως πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι δύο κύλικες με γνωστή προέλευση βρέθηκαν μακριά από τη Βοιωτία, στο Chiusi της Ετρουρίας και στη Θέρμη Θεσσαλονίκης αντίστοιχα, καθώς η έρευνα έχει επισημάνει την εντελώς περιορισμένη διασπορά των βοιωτικών αγγείων εκτός Βοιωτίας και μάλιστα σε τόσο πρώιμη εποχή⁴².

Στο ίδιο διάστημα, οι κύλικες, οι σκύφοι καθώς και άλλα αγγεία του Ζωγράφου ΚΧ και της Ομάδας των Κωμαστών, φθάνουν σε όλες τις αγορές της Μεσογείου: στη Νότια Ισπανία και Γαλλία, στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, στην Κυρηναϊκή και τη Ναύκρατη, στις ακτές της Ιωνίας και της Αιολίας, στη Ρόδο, τη Σάμο και την Κύπρο, στις ακτές του Βόρειου Αιγαίου, αλλά και στο Berezan και την Ιστρία στον Εύξεινο Πόντο⁴³. Ειδικά για τη Μακεδονία, ο Τιβέριος

έχει επισημάνει ότι τα αγγεία της Ομάδας των Κωμαστών αντιπροσωπεύουν ορισμένες από τις παλαιότερες εισαγωγές αττικών αγγείων στην περιοχή⁴⁴.

Τα βοιωτικά εργαστήρια όπου ανήκουν οι αγγειογράφοι και οι αγγειοπλάστες που είδαμε, καταπίστηκαν με την κατασκευή και διακόσμηση κυλίκων Τύπου Κωμαστών όχι βεβαίως για να συναγωνιστούν τις ανάλογες αττικές κύλικες στις αγορές της Μεσογείου, αλλά μάλλον για να ανταποκριθούν στο φαινόμενο της αυξημένης ζήτησης των συγκεκριμένων αγγείων. Το ερώτημα για το πώς έφτασαν οι κύλικές τους στην Ετρουρία και στον Θερμαϊκό Κόλπο δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Ο Sparkes είχε διατυπώσει την άποψη ότι τα πρώιμα μελανόμορφα βοιωτικά αγγεία που βρέθηκαν πολύ μακριά από τη Βοιωτία δεν διακινήθηκαν ως εμπορικά προϊόντα, αλλά μεταφέρθηκαν από μεμονωμένα άτομα, κάτι που μπορεί να ισχύει για τη δική μας κύλικα. Εξάλλου, μεμονωμένα βοιωτικά αγγεία είχαν φτάσει στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου, και συγκεκριμένα στη Σίνδο, ίσως ήδη από την Εποχή του Σιδήρου⁴⁵. Γενικά πάντως ελάχιστα στοιχεία διαθέτουμε σήμερα για τη διασπορά των γραπτών βοιωτικών αγγείων στη Μακεδονία⁴⁶, καθώς τα λιγοστά δημοσιευμένα

42. Για τη μικρή διασπορά των βοιωτικών αγγείων εκτός της Βοιωτίας (με εξαίρεση τις γειτονικές περιοχές της Εύβοιας και ίσως της Αττικής): Sparkes 1967, 116. Kilinski 1990, 2. Αβρονιάδης 2007, 141-142 (για ευρήματα από την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, 6ος-4ος αι. π.Χ.).

43. Για την προέλευση: Τιβέριος 1981, 151-153, 165-167. Brijder 1983, 70-84 σποράδην. Brijder 1991, 472-474, 476-478. Ιδιαίτερως ενδιαφέρει ο Ζωγράφος των Κωμαστών της Βιέννης (Vienna Komast Painter), τα αγγεία του οποίου εξαγονταν κατεξοχήν στο Βόρειο Αιγαίο: το επώνυμο αγγείο του βρέθηκε στην Ποτιδαία, ενώ αρκετές κύλικές του προέρχονται από το Αρτεμίσιο της Θάσου (Brijder 1983, 84, 230 αρ. K98-K102. Brijder 1991, 474, αρ. 2, αρ. 4). Στη Θάσο βρέθηκαν πολλές ακόμη αττικές κύλικες Τύπου Κωμαστών (Brijder 1983, 226 αρ. K45, 229-230 αρ. K83-K85 και αρ. K93-K97, 235 αρ. K213. Brijder 1991, 474, 478). Για τις κύλικες από τη Θάσο, βλ. και: Maffre 1990, 411-413. Maffre 2009, σποράδην. Smith, T. J. 2010, 36 και σημ. 17, 47, 65 (αρ. 85.670 του Ζωγράφου ΚΥ). Για ένα όστρακο από τη Νεάπολη (Καβάλα) που θεωρήθηκε ότι ανήκει στην Ομάδα των Κωμαστών αλλά δεν αναφέρεται από τον Brijder (1983 και 1991): *Paralipomena* 17 (Komast Group, Unalloted, αρ. A987). Σημειώνεται επίσης ότι στη Μακεδονία εισάγονταν και κύλικες της κατηγορίας των Κωμαστών με ταινιωτή διακόσμηση (Plain Komast Cups: βλ. σημ. 13), οι οποίες συχνά συγχέονται με τις λεγόμενες ιωνικές ή ιωνίζουσες κύλικες, βλ. λ.χ. ένα παράδειγμα από τη Σίνδο: Σίνδος, αρ. 418 [Μ. Τιβέριος]. Brijder 1991, 474, Type B αρ. 1. Σαριπανίδη 2012, 52-53, αρ. κατ. 104. Σαριπανίδη, υπό έκδοση. Για τις ιωνικές και 'ιωνίζουσες' κύλικες που βρέθηκαν στη Μακεδονία: Κεφαλίδου 2009, 46-47 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Σαριπανίδη 2012, 49-50. Σαριπανίδη, υπό έκδοση.

44. Για άλλα, λίγο πρωιμότερα, αγγεία εισαγμένα από την Αττική: Τιβέριος 1981, 151, 166. Maffre 1990, 410-411. Maffre 2009, σποράδην.

45. Gimatzidis 2010, 96 (Ομάδα Κ 8), 451, αρ. κατ. 333, αρ. ευρ. 659, πίν. 40(333): όστρακο πιθαμοφρέα, με παχύ κίτρινο επίχρυσμα, πιθανόν βοιωτικό. Ευχαριστώ θερμά τον Σ. Γιματζίδη που απάντησε σε σχετικά ερωτήματά μου.

46. Ευχαριστώ τους ανασκαφείς των αρχαϊκών νεκροταφείων της Θέρμης και του Αρχοντικού Πέλλας, Ε. Σκαρλατίδου, Α. Χρυσοστόμου και Π. Χρυσοστόμου, που με πληροφόρησαν ότι ανάμεσα στα γραπτά αγγεία που έχουν μέχρι σήμερα συντηρηθεί και μελετηθεί δεν έχουν εντοπιστεί βοιωτικά παραδείγματα. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και το υλικό από το Καραμπουρνάκι, όπως με πληροφόρησε η Δ. Τσιαφάκη. Αυτά τα δεδομένα δεν αποκλείεται να διαφοροποιηθούν όταν ολοκληρωθεί η μελέτη των ευρημάτων.

Διαφορετική είναι ίσως η εικόνα της διασποράς των μελαμβαφών υστεροαρχαϊκών κανθάρων που προέρχονται από τη Βοιωτία ή μιμούνται βοιωτικά πρότυπα, και βρέθηκαν στα νεκροταφεία του Αρχοντικού Πέλλας και της Αιανής: Χρυσοστόμου 2009, με περαιτέρω βιβλιογραφία (ο συγγραφέας συγκρίνει τους δύο κανθάρους με αττικά παραδείγματα). Οι κάνθαροι αυτοί, που μπορεί να ενταχθούν στην ευρεία «Ομάδα Α» του Ure (Group A shallow-bottomed type: Ure 1913, 5-6), δεν έχουν αποφύσεις στην εξωτερική πλευρά των λαβών ούτε ταινιωτά πλακίδια σύνδεσης μεταξύ λαβής και σώματος. Στο αγγείο της Αιανής δεν σώζεται το πόδι αλλά διακρίνονται ραβδώσεις στην κοιλιά (βλ. λ.χ. Ure 1913, 12, 16, τάφος 31, αρ. 354, πίν. VIII), ενώ ο κάνθαρος του Αρχοντικού έχει πλαστικό δακτυλίδι στο επάνω μέρος του ποδιού (βλ. λ.χ. Ure 1913, 11, 14, τάφος 49, αρ. 276, πίν. VII – το δακτυλίδι δεν διακρίνεται στον πίνακα). Γενικά για την καταγωγή και την εξέλιξη του σχήματος, καθώς

παραδείγματα περιλαμβάνουν μόνον ορισμένες αρχαϊκές κοτυλίσκες από τα νεκροταφεία της Σίνδου και της Ακάνθου⁴⁷, και ένα πώμα λεκανίδας ή πυξίδας του 4ου αι. π.Χ., με σκιαγραφική διακόσμηση και γραπτή επιγραφή από τον οικισμό της Σίνδου⁴⁸.

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ήδη από την Εποχή Σιδήρου εντοπίζονται κοινά ευβοϊκο-βοιωτικά τυπολογικά χαρακτηριστικά σε ορισμένα μακεδονικά σχήματα (λ.χ. σε πιθαμοφορείς), τα οποία πέρασαν μέσω της Εύβοιας στη Μακεδονία, στο πλαίσιο της κοινής κεραμικής παράδοσης του βορειοδυτικού Αιγαίου, όπως αυτή ανιχνεύεται μέσα από την έρευνα των τελευταίων χρόνων⁴⁹. Θυμίζουμε επίσης ότι ίδιοι οι Βοιωτοί είχαν ήδη μια μάλλον έντονη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή του Βορειοανατολικού Αιγαίου, και συγκεκριμένα στην Αιολία, όπου είχαν ιδρύσει αποικίες, είτε μόνοι τους είτε μαζί με τους Θεσσαλούς και τους Λοκρούς⁵⁰.

Επανερχόμαστε, τέλος, στην περιοχή της Θέρμης όπου εντοπίστηκε ένας νεολιθικός οικισμός, μια τούμπα της Εποχής Χαλκού, ένας οικισμός ιστορικών χρόνων σε τράπεζα, καθώς και το εκτεταμένο νεκροταφείο του, που χρονολογείται από την Εποχή Σιδήρου έως και τα ελληνιστικά χρόνια⁵¹. από αυτό πρέπει να προέρχεται, όπως ήδη αναφέραμε, η βοιωτική κύλικά που παρουσιάσαμε. Η έρευνα των τελευταίων χρόνων αποσυσχετίζει τη σύγχρονη από την αρχαία Θέρμη, η οποία πρέπει να ήταν κτισμένη κωμηδόν, ενώ ο βασικός πυρήνας της πιθανότατα

βρισκόταν αρχικά στη σημερινή Τούμπα Θεσσαλονίκης (που φαίνεται ότι ήταν ο σημαντικότερος οικισμός στην Ύστερη Εποχή Χαλκού και στην Εποχή Σιδήρου) και κατόπιν στο Καραμπουρνάκι (που φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη σημασία στον 8ο και κυρίως στον 7ο αι. π.Χ., προφανώς λόγω της παραθαλάσσιας θέσης και του λιμανιού που υπήρχε εκεί)⁵². Έτσι, το αρχαίο όνομα του οικισμού των ιστορικών χρόνων που βρίσκεται στην περιοχή της σύγχρονης Θέρμης δεν είναι γνωστό, αλλά η συνεχής κατοίκηση του χώρου παραπέμπει σε ντόπιο πληθυσμό, στον οποίο δεν αποκλείεται να προστέθηκαν αργότερα άποικοι από τη Νότια Ελλάδα⁵³. Το βέβαιο είναι ότι αυτός ο οικισμός ήταν ιδιαίτερα πολυάνθρωπος κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής και κλασικής εποχής και προφανώς συμμετείχε στον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο το 315 π.Χ.⁵⁴

Η κύλικά που παρουσιάσαμε είναι ένα μόνο από τα εκατοντάδες εισηγμένα αγγεία που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Θέρμης⁵⁵, αλλά είναι και ένα από τα λιγοστά βοιωτικά μελανόμορφα αγγεία που ταξίδεψαν εκτός της Βοιωτίας, και μάλιστα σε πρώιμη εποχή, λίγο πριν ή γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Έτσι, αυτό το παλαιό εύρημα που προσφέρω τώρα στον δάσκαλό μου, προσθέτει μια ακόμη πινελιά τόσο στην εικόνα του βοιωτικού Κεραμικού όσο και στην εικόνα του αρχαίου μακεδονικού οικισμού. Εξάλλου, αυτός μου δίδαξε τη σημασία του να βάζει κανείς καινούργιο κρασί σε παλιά ποτήρια.

και για έναν πρωιμότερο γραπτό βοιωτικό κάνθαρο που έχει σχήμα παρόμοιο με εκείνον του Αρχοντικού, βλ. με περαιτέρω βιβλιογραφία: CVA Thebes, Archaeological Museum 1, 15-17, πίν. 1 και πίν. 2 αντίστοιχα [V. Sabetai].

47. Στην κοτυλίσκη της Σίνδου αναφερθήκαμε ήδη (σημ. 2). Η Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου (1999, 1203, εικ. 7) αναφέρεται σε μικρή ομάδα βοιωτικών αγγείων, κυρίως κοτυλίσκων, και απεικονίζει μία από αυτές. Για την υπόδειξη των αγγείων από την Άκανθο ευχαριστώ τη Β. Σαριπανίδη.

48. Τιβέριος 1991-92, 218, εικ. 8-9. Τιβέριος 1993β, 559, εικ. 9. Τιβέριος 1996β, 419, εικ. 9. Gimatzidis 2010, 294-295, πίν. 104, πίν. 122p(738).

49. Gimatzidis 2011β.

50. Την *ξυγγένειαν* των Αιολέων (Λεσβίων και άλλων) με τους Βοιωτούς σημειώνει ήδη ο Θουκυδίδης (3.2, 7.57.5, 8.100.3). Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό: Vanschoonwinkel 2006, 130-133, 136. Οι Αιολείς ίδρυσαν ίσως αποικίες στην αιγαιακή Θράκη και τη Σαμοθράκη, πιθανόν στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ.: Tiverios 2008, 118-121 και σποράδην, για το αιολικό στοιχείο στο Βόρειο Αιγαίο.

51. Βλ. με περαιτέρω βιβλιογραφία: Σκαρλατίδου 2007. Παππά, Αυγέρος & Νανόγλου 2007. Σκαρλατίδου 2009.

---

52. Αναλυτικά και με περαιτέρω βιβλιογραφία: Tiverios 2008a, 26-28. Τιβέριος 2009a.

53. Ο Τιβέριος δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της ταύτισης του οικισμού με την αρχαία Δίκαια, αποικία των Ερετριέων, ανάμεσα σε άλλες εναλλακτικές θέσεις: Tiverios 2008a, 25-26. Η έρευνα των τελευταίων χρόνων τείνει να τοποθετήσει τη Δίκαια στην περιοχή της σημερινής Νέας Καλλικράτειας: Μπιλούκα, Γραικός & Κλάγκα 2005, 239. Μπιλούκα & Γραικός 2009. Κεφαλίδου 2011. Γενικότερα για τα μοντέλα του αποικισμού στο Βόρειο Αιγαίο: Gimatzidis 2011a, 102-104.

54. Σκαρλατίδου 2009, 329.

55. Σκαρλατίδου κ.ά. 2011.

Eurydice Kefalidou
A Boeotian Komast
Cup from Thermi near
Thessaloniki

SUMMARY. The Boeotian Komast cup presented here (Figs 1-3) is an old find, stored at the Archaeological Museum of Thessaloniki (inv. no. 3042). The vessel's only record mentions that it derives from Thermi, near Thessaloniki. The ancient name of the site located in the vicinity of the modern Thermi still eludes us, but it must have been prosperous and populous as the thousands of burials excavated so far indicate. Since the cup survives intact (only one handle missing) it is believed to have come from the Thermi cemetery, probably found in the 1930s according to Museum archives.

It is one of the very few known Komast Cups manufactured in Boeotian pottery workshops. The komasts first appeared on Corinthian vessels of the Transitional period although the shape of the Komast cup is an Attic creation, which incorporated elements from similarly shaped Middle-Corinthian cups. The combination of cups of this shape with the conventionalized depiction of two or three komasts on each side is also an Attic creation, associated with the painters who worked in the manner of the KX Painter. The shape and proportions of the Thermi cup are very close to the Attic Komast cups produced in the workshop of the KX Painter, but influenced from the slightly later cups of the KY Painter and his circle. Its decoration is clearly differentiated from the Attic examples: Their main differences are the rim's decoration with a series of small diagonal lines, the absence of the radial motif on the lower part of the body, the rough and stylized rendering of the palmettes and lotus flowers below the handles, while minimal incision is used on the two komasts and one of them has the characteristic 'boeotian kicking leg'.

It is particularly important that another Komast cup can be attributed to the same painter. It appeared in the Art Market and has unknown provenance (Fig. 4). We are thus dealing with a new Boeotian painter, who is here conventionally named «Painter of Thermi 3042». The two cups of the Painter of Thermi 3042 join the other two known Boeotian Komast cups: One found at Chiusi in Etruria and kept at the Musée de la Ville de Bucarest (inv. no. 18807), and another, of unknown provenance, now in Munich (Antikensammlungen, inv. no. SH 426 [2267]). These four Boeotian Komast cups appear to have been produced by at least two potters and painted by three different painters in 570-550 BC. The fact that at least two of them have been found far away from Boeotia is very significant, as research has noted the very scarce distribution of Boeotian pottery outside its region, especially at such an early age. During the same period, cups, skyphoi and other vessels by the KX Painter and the Komast Group reached all ports of the Mediterranean and are among the earliest Attic vessels to be imported in Macedonia.

Apparently, the few Boeotian Komast cups were not produced to compete Attic exports across the Mediterranean, but as a reply to the growing demand on similar vessels. It is not easy to detect how they reached Etruria and the Thermaic Gulf. They may not have been commercial products but transported by individuals, as it has already been proposed for other early black-figured Boeotian vessels found away from Boeotia. It should be noted though that individual Boeotian vessels had probably reached the Thermaic Gulf (Sindos) already since the Early Iron Age. Nonetheless, our knowledge of the distribution of painted Archaic and Classical Boeotian pottery in Macedonia is still limited.

Κεραμικό εργαστήριο στην Αγίασο Μυτιλήνης, αρχές 20ού αιώνα (από: Β. Κυριαζόπουλος, *Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά*, Αθήνα 1984, εικ. 531).

ΚΕΡΑΜΕΩΣ ΠΑΙΔΕΣ

Συμμετέχοντες

Δρ. Αμαλία Αβραμίδου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης
e-mail: avramidou@phl.uoc.gr

Δρ. Χριστίνα Αβρονιδάκη
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα
e-mail: gianavro@otenet.gr
www.namuseum.gr

Δρ. Νικόλαος Ακαμάτης
e-mail: nikakamatis@hotmail.com

Δρ. Άννα Αρβανιτάκη
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών
και Θρακικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη
e-mail: aarvanitaki@culture.gr

Δρ. Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα
e-mail: nvogei@ascsa.edu.gr
www.asca.edu.gr

Φώτης Γεωργιάδης
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας- Σπηλαιολογίας
Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη
e-mail: fwtis.georgiadis@gmail.com

Δρ. Στέφανος Γιματζίδης
Mykenische Kommission - Österreichische
Akademie der Wissenschaften, Βιέννη
e-mail: stefanos.gimatidis@oeaw.ac.at
www.oeaw.ac.at/myken

Δρ. Γιώργος Γ. Καββαδίας
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα
e-mail: gkavvadias2010@gmail.com
www.namuseum.gr/

Δρ. Κλεοπάτρα Καθάρου
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας,
Τμήμα Τουρισμού, Θεσσαλονίκη
e-mail: kathariou@hotmail.com

Αλεξάνδρα Κασσέρη
Υποψήφια Διδάκτωρ
St Cross College, Oxford University
e-mail: alexandra.kasseri@stx.ox.ac.uk

Δρ. Ευρυδίκη Κεφαλίδου
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
e-mail: eurydice.kefalidou@gmail.com
www.amth.gr

Δρ. Λίνα Κοκκίνου
Μουσείο Ακροπόλεως, Αθήνα
e-mail: angelkokkinou@gmail.com

Δρ. Γεώργιος Κ. Μάλλιος
Λάμπειο 1ο Γυμνάσιο Νάουσας
e-mail: georgmallios@hotmail.com
lgym-naous.ima.sch.gr/lappeio.php

Επικ. καθηγ. Ελένη Μανακίδου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή, ΑΠΘ
e-mail: hmanak@hist.auth.gr
www.hist.auth.gr/index.html

Δρ. Παναγιώτα Μπαντίνου
Υπεύθυνη έρευνας
Université de Lausanne - Faculté des Lettres,
Formation doctorale interdisciplinaire
e-mail: Panayota.Badinou@unil.ch
www.unil.ch/fdi

Δρ. Άννα Παντή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη
e-mail: pantianna@yahoo.gr

Ζαφειρία Παρθένη
Υποψήφια Διδάκτωρ ΑΠΘ
3ο ΓΕΛ Εχεδώρου
e-mail: zpartheni@sch.gr

Δημήτριος Πάτης
Υποψήφιος Διδάκτωρ ΑΠΘ
e-mail: jpatis@hotmail.com

Δρ. Γεωργία Πλιάκου
ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα
e-mail: gpliakou@culture.gr

Δρ. Βικτώρια Σαμπετάι
Κέντρον Ερεύννης της Αρχαιότητας
της Ακαδημίας Αθηνών
e-mail: vsabetai@academyofathens.gr
www.academyofathens.gr/

Δρ. Βιβή Σαριπανίδη
e-mail: vivi.saripanidi@gmail.com

Φανή Κ. Σέρογλου
Υποψήφια Διδάκτωρ ΑΠΘ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών,
Ρόδος
e-mail: serfani@aenaon.biz

Νικόλαος Α. Σκιαδάς
Υποψήφιος Διδάκτωρ ΑΠΘ
e-mail: sknikolas@yahoo.gr

Μαρία-Χριστίνα Τζάννες
e-mail: christinatatzannes@hotmail.com

Ειρήνη Τσακνή
Υποψήφια Διδάκτωρ ΑΠΘ
e-mail: tsakni_eirini@yahoo.gr

Δρ. Δέσποινα Τσιαφάκη
Ερευνήτρια Β'
Αθηνά: Ερευνητικό Κέντρο Καινοτομίας
στις τεχνολογίες της Πληροφορίας,
των Επικοινωνιών και της Γνώσης, Ξάνθη
e-mail: tsiafaki@ipet.gr
www.ipet.gr

Δρ. Βικτωρία Τσουκαλά
Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα
e-mail: tsoukala@ekt.gr
www.ekt.gr/

Δρ. Κώστας Φίλης
ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, Πάτρα
e-mail: kfilis1@yahoo.gr

Δρ. Σταμάτης Α. Φριτζίλας
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, Τρίπολη
e-mail: sfritzilas@gmail.com

Δρ. Κωνσταντούλα Χαβέλα
ΛΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, Μεσολόγγι
e-mail: konha71@yahoo.gr

Δρ. Αθηνά Χατζηδημητρίου
Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, Αθήνα
e-mail: ahatzidi@otenet.gr

Νίκος Χατζής
Υποψήφιος Διδάκτωρ ΑΠΘ
e-mail: nschatzi@hist.auth.gr